

MUSAYEVA AYŞƏN

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı. Yüksək keyfiyyətli maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi ilə puldan pul əldə etmək fəaliyyəti kimi xarakterizə olunan maliyyə biznesi öz dinamik inkişafında maliyyə münasibətlərində tərəfdaşlıq əlaqələrinin səmərəli qurulmasını zəruri şərt kimi ön plana çəkir. Maliyyə münasibətlərinin müasir forması sayılan kommersiya bankları maliyyə biznesinin formalaşmasının əsas fəaliyyət sahəsi sayılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın müstəqil subyektləri olan kommersiya banklarında maliyyə biznesinin formalaşması isə birbaşa olaraq onun həyata keçirdiyi əməliyyatlarla əlaqəlidir.

Bazar şəraitində kommersiya banklarının passiv, aktiv və vasitəçilik əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edərək, maliyyə biznesinin yaranmasına və inkişafına zəmin yaradır. Bu magistr işində də əsasən kommersiya banklarının yerinə yetirdiyi özünəməxsus xüsusi əməliyyatlar araşdırılmış, onların bazar iqtisadiyyatındakı önəmi və maliyyə biznesinin formalaşmasında bugünkü vəziyyəti nəzərə çatdırılmışdır. Kommersiya banklarının mahiyyətini xüsusi ehtiva edən aktiv əməliyyatlar mənfəət əldə etmək üçün bankların öz xüsusi vəsaitlərindən və cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə etməsi deməkdir. Bildiyimiz kimi, aktiv əməliyyatları həyata keçirərkən banklar sərəncamında olan xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərdən hüquqi və fiziki şəxslərə kreditlər verir və investisiyalar həyata keçirir.

Hazırkı şəraitdə, bankların iqtisadi rolunu qiymətləndirərkən, nəzərə almaq lazımdır ki, aktiv əməliyyatların həcminə görə ən çox xüsusi çəkiyə malik olan kredit əməliyyatları istehsalın həcmnin artmasına, məhsulların istehsalçılar tərəfindən reallaşdırılmasına imkan verir, hesablaşma əməliyyatı məhsulun istehlakçılar tərəfindən ödənilməsi prosesini, qiymətli kağızlar ilə əməliyyatlar istehsal və ticarət fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün pul vəsaitlərinin axınını artırır, kassa əməliyyatı dövriyyənin nağd pulla təmin edilməsini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Kommersiya banklarının mahiyyətini ehtiva edən və maliyyə biznesinin formalaşmasında xüsusi paya malik olan passiv əməliyyatlar isə vəsaitlərin banka cəlb edilməsi ilə bankın maliyyə resurslarının formalaşdırılmasıdır.

Bu əməliyyatların köməyi ilə banklar mənfəət əldə etmək məqsədi ilə kredit verilməsi, qiymətli kağızlara sərmayə qoyuluşu və s. üçün vəsaitlər toplayırlar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank passivlərinin formalaşması və onların strukturunun optimallaşdırılması, passivlərin mənbələrinin keyfiyyətə səmərəli idarə olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bunlardan əlavə, müştərilərin tapşırığı ilə müəyyən ödəniş–komissiya müqabilində həyata keçirilən komisyona (debitor borcunun inkassasiyası üzrə əməliyyatlar, köçürmə, ticarət-komissiya, trust, müştərilərə hüquqi və digər xidmətlərin göstərilməsi üzrə əməliyyatlar) və vasitəçilik (lizinq, faktoring) əməliyyatlarından ibarət olan bankların aktiv-passiv əməliyyatları da vardır.

Beləliklə, kommersiya banklarının həyata keçirdiyi əməliyyatların maliyyə biznesində, bu da nəticədə, iqtisadiyyatın inkişafında nə qədər önəmli olduğunu nəzərə alaraq, mövzunun aktuallığını da aydın görmək olur.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin təşkilinə və maliyyə biznesinin inkişaf xüsusiyyətlərinə dair məsələlər bir çox yerli və xarici alimlər tərəfindən zaman-zaman tədqiq edilmiş və edilməkdədir. Belə ki, yerli alimlərdən A.B.Abbasov, M.Ə.Əliyev, H.İ.Həmidov, A.T.Hüseynli, E.M.Sadıqov, R.A.Bəşirov, Z.F.Məmmədov, R.V.Əsgərova, Z.H.İbrahimov və digərlərinin əsərlərində əlaqədar məsələlər tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi kommersiya banklarında maliyyə biznesinin formalaşması və inkişafı zamanı ortaya çıxan problemlərin effektiv həlli üçün mövcud metod və strategiyaların daha da təkmilləşdirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işində qeyd olunmuş məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və öz həllini tapmışdır:

- Kommersiya banklarında maliyyə biznesinin formalaşmasının və inkişaf xüsusiyyətlərinin konseptual əsaslarının tədqiqi;
- Bankların idarəetmə strukturunda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi xüsusiyyətləri;
- Kommersiya banklarının gəlir və xərclərinin struktur tərkibi və dinamik təhlilinin araşdırılması;
- Banklarda daxili nəzarətin səmərəliliyinin artırılması yollarının araşdırılması;
- Kommersiya banklarında kredit siyasəti sahəsində mövcud olan problemlərin dərinlən öyrənilməsi və həlli üsullarına dair təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Magistr dissertasiyasının obyektı kimi Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kommersiya banklarından biri olan Xalq Bankın maliyyə hesabatları çıxış edir.

Magistr dissertasiyasının predmetini maliyyə biznesinin əsas həlqəsi olan kommersiya banklarının həyata keçirdiyi fəaliyyətlər təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını müasir dövrün maliyyəçiləri və iqtisadçı alimlərinin tədqiqatlarında işlənmiş kommersiya bankı və maliyyə biznesi ilə bağlı nəzəriyyələr, bank fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar, digər normativ aktlar, təlimatlar, qaydalar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində tarixi və məntiqi yanaşma, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma və s. üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin normativ sənədləri və Azərbaycan Respublikasının müvafiq normativ hüquqi aktları, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın illik hesabatları, aylıq statistik bülletenləri, icmalları və həmçinin beynəlxalq maliyyə-institutlarının və digər kredit təşkilatlarının rəsmi sənəd və hesabatları, məlumatlarından ibarətdir. Müxtəlif yerli

və xarici iqtisadçı müəlliflərin fikirləri, təhlil və araşdırmalar, müxtəlif aktual jurnallardan olan məlumatlar da araşdırmada öz əksini tapıb.

Tədqiqatın elmi yeniliyini qarşıya qoyulan məqsədlərini və əsas vəzifələrini elmi və praktiki əhəmiyyəti baxımından aşağıdakı istiqamətlərdə şərh etmək olar:

- Mövcud bank sistemi təcrübəsi kompleks şəkildə ümumiləşdirilmiş və təhlil edilmiş, eyni zamanda bank sisteminin təkmilləşdirilməsini zəruri edən şərtlər müəyyənəşdirilmişdir;
- kommersiya banklarının fəaliyyəti, həmçinin onların əməliyyatlarının optimal inkişaf problemləri tədqiq edilmiş və onun yolları müəyyənəşdirilmiş;
- bank fəaliyyətində daxili nəzarətin istifadə imkanları araşdırılmışdır;
- kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarından olan təkmilləşdirilmiş kredit siyasətinin əsas meyarlarının kredit faizlərinin aşağı salınması və qanunvericilik bazalarının genişləndirilməsinə istiqamətlənməsinin zərurəti qeyd edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada irəli sürülmüş nəzəri müddəaların və praktiki tövsiyələrin praktiki cəhətdən kifayət qədər əhəmiyyətli olduğunu hesab edirəm. Çünki, tədqiqat işində qarşıya qoyulan vəzifələr, istifadə olunan metodlar, kommersiya banklarının, xüsusilə də, gəlir və xərclərinin dinamik təhlili və xərclərin effektiv idarə edilməsi üsullarının seçiminin mövcud sistemə uyğunlaşdırılması kimi təkliflər bank nəzarətində yeni prqoramaların hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, doqquz paragraf, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Qəbul olunmuş standartlara müvafiq olaraq ümumi həcmi 90 səhifədir. Dissertasiya işində 4 cədvəl, 2 sxem, 1 diaqram var.

Fəsil 1. Kommersiya banklarının xüsusi maliyyə vəsaitləri kimi formalaşması və inkişafının nəzəri aspektləri

1.1 Kommersiya bankları - maliyyə biznesinin əsas fəaliyyət sahəsi kimi

Kommersiya fəaliyyətinin xüsusi növü olan maliyyə biznesi dedikdə insanın öz biliyi, bacarığı və kapitalından istifadənin köməyi ilə yüksək keyfiyyətli maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi vasitəsi ilə puldan pul əldə etmək bacarığı başa düşülür. Burada alqı-satqı obyektini kimi spesifik əmtəə-pul, valyuta və qiymətli kağızlar hesab edilir. Maliyyə biznesinin fəaliyyət sahəsi bank, sığorta, audit, lizinq və fond birjalari kimi təsnifləşdirilir. Maliyyə biznesi valyuta bazarının və qiymətli kağızlar bazarının təhlilini və marketinq tədqiqatlarının aparılmasını nəzərdə tutur.

Bazar iqtisadiyyatının hakim olduğu ölkələrdə ikipilləli bank sisteminin sonuncu pilləsi olan kommersiya bankları maliyyə biznesinin əsas fəaliyyət sahəsi sayılır.

Kommersiya bankı fiziki və hüquqi şəxslərin pul vəsaitinin depozitə cəlb edilməsi, həmin vəsaitin müddətlik və faizlə geri qaytarmaq şərti ilə öz adından və öz hesabına yerləşdirilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin hesablarının açılması və aparılması əməliyyatlarının məcmusunu həyata keçirmək üçün müstəsna hüquqa malik kredit təşkilatıdır.

Xarakterik haldır ki, «kommersiya bankı» termini bank işinin erkən inkişaf mərhələlərində – hələ banklar əsasən ticarətə, əmtəə mübadiləsi əməliyyatlarına və ödənişlərə xidmət göstərərək meydana çıxmışdır. Müştərilərinin əksəriyyətini tacirlər təşkil etdiyindən, onlar kommersiya bankları adlanmağa başlamışdı.

Hazırda «kommersiya» termini özünün bank adında ilkin mənasını itirmişdir. O bankın «işgüzar» xarakterini, növü və fəaliyyətlərindən asılı olmayaraq təsərrüfatçılığın bütün subyektlərinə xidmət göstərməyini

bildirir. Kommersiya banklarının fəaliyyətinin dayanıqlığı üçün onun likvidlik balansının olması zəruridir, yəni onun kifayət qədər kapitalı olmalıdır, ödəməqabilliyi olmalıdır, onun kapitallarının keyfiyyətinə qarşı irəli sürülən tələbləri təmin etməlidir.

Kommersiya banklarına bənzər təsisatlar hələ lap qədimlərdə mövcud olmuşdur. Qədim Misirdə bank əməliyyatları hələ b.e.ə. 2700-cü ildə həyata keçirilirdi. Hammurapinin (b.e.ə. 1704-1662-ci illər) Qanunnaməsi də sübut edir ki, hələ o zamanlar Babilistanda və Assuriyada vəsaitlərin saxlanması forması və ssuda əməliyyatları qanunlarla tənzimləndirdi (vəsaitin saxlanılmasından ötrü qanun ödəniş verilməsini nəzərdə tuturdu). Ssudalar təkcə pulla deyil, həmçinin mal (taxıl, yun, xurma, toxum, yağ və s.) ilə də verilir, üzərinə faizlər hesablanır, mallartəhlükəssizliyin daha çox təmin olunduğu yerli ehramlarda saxlanılırdı. Lakin müasir anlamda kredit-hesablaşma institutu kimi ilk bank İtaliyada 1407-ci ildə Genuyada (Banka di San Corco) yaranmışdı, ilk bankirlər isə sərraflar (pul dəyişənlər) idilər. Ona görə də «bank» sözünün özü italyanca «banko» (sərraf masası, pul stolu) sözündən əmələ gəlmişdir.

Kommersiya bankının iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif açıqlamalarına rast gəlmək mümkündür. Belə ki, məsələn, rus alimi professor N.F.Samsonovun fikrincə *kommersiya bankı* aşağıdakı bank əməliyyatlarını yerinə yetirmək hüququna malik olan kredit təşkilatıdır:

pul vəsaitlərinin qaytarılmaq, müddətlilik və ödənişlilik şərtləri əsasında əmanətlərə cəlb edilməsi və bu vəsaitlərin yenidən yerləşdirilməsi, fiziki və hüquqi şəxslərin bank hesablarının açılması və aparılması. (13.s. 42)

Kommersiya bankı üçün digər açıqlama Y.S.Stoyanova tərəfindən verilir. Qeyd edilir ki, kommersiya bankı özlüyündə öz müştərilərinə, yəni, əmanətçilərinə (*kreditorlarına*) və ondan borc götürənlərə xidmətlər göstərən,

borclulardan və əmanətçilərindən təqdim edilən vəsaitlərə görə təqdim edilən faiz dərəcəsi fərqiindən mənfəət əldə edən işgüzar müəssisəni ifadə edir.

Hal-hazırda kommersiya banklarının təsnifləşdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar mövcud olsa da, onların arasında bankların təklif etdikləri maliyyə məhsullarına və xidmətlərinə (*ümmümlkdə bank xidmətlərinə*) əsasən bölgüsü xüsusi yer tutur. Bu mənada, *universal və ixtisaslaşdırılmış* kommersiya banklarının fərqləndirilməsi qəbul edilmişdir. *Universalbanklar* demək olar ki, bütün bank əməliyyatlarının növlərini (bütün növlərdən olan əmanətlərin qəbulu, qısa və uzunmüddətli kreditlərin verilməsini, qiymətli kağızlarla əməliyyatları və s.), mülkiyyətin istənilən formasında təsərrüfatçılıq subyektinə və istənilən sahəsinə və əhaliyə xidmət göstərilməsini həyata keçirir. Universal banklar müştərilərə daha çox sayda maliyyə xidmətləri göstərə bilər (*inkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəm təqribən 300-ə yaxındır*) [13, s. 46]. Təkcə fiziki şəxslərə bankların göstərdiyi xidmət növü ABŞ-da 155, Yaponiyada 174 təşkil edir. Rusiyada bu rəqəm 70 təşkil edir. Hesablamalara görə Azərbaycanda kommersiya banklarının göstərə bildiyi xidmətlərin sayı 25-dən azdır.

İxtisaslaşdırılmış banklar bir və ya çox da geniş olmayan bank əməliyyatlarını həyata keçirir. Lakin müasir bank fəaliyyəti getdikcə daha universallaşır. Bu, bank işinin elə inkışaf səviyyəsi ilə bağlıdır ki, bu zaman kredit, pul və hesablaşma əməliyyatları bir mərkəzdə təmərküzləşir.

Kommersiya bankları ölkədə kredit resurslarının əsas hissəsinin toplanmasına xidmət edir və müştərilərə maliyyə-kredit xidmətlərinin bütöv kompleksini təqdim edir. Kommersiyabankların müvafiq *prinsiplə* işləməli və müəyyən funksiyaları yerinə yetirməlidirlər.

İndiki halda kommersiyabankının *ilk* müqəddəm prinsipinə əsasən mövcud olan resursları həddində işləməkdir.

Real mövcud olan resursları həddində işləməyi bildirməyi,

kommersiyabankıtəkçəözresurslarıiləkapitalyatırımlarıarasındakıkəmiyyə
 tuyğunluqlarınıtəminetməlidəyil,
 həmdəbankaktivlərininxarakterininonuntərəfindəncəlbolunmuşresursları
 nspesifikasiyasınauyğunluğunanaılmalıdır. Bu,
 ilknövbədəonlarınhərikisininmüddətinəaidir. Məsələn,
 əgərbankvəsaitləribaşlıcaolaraqqısamüddətlik qəbuledir və
 onlarıəsasetibariləuzunmüddətlissudalarayatırırsa,
 ondaonunlikvidliyiəhlükəaltındaqalır.
 Bankınaktivlərindəböyükmiqdardayüksəkrisklissudalarınolmasıbankdan
 onunresurslarınınümumi həcmindəözvəsaitlərininxüsusiçəkisiniartırmağıtə
 ləbedir.

Kommersiyabanklarınınfəaliyyətininəsaslandığı*ikinci*ənmühümprin
 sipiqtisadimüstəqillikdirvəbuzamanbanklarınözfəaliyyətlərininnəticələriü
 çüniqtisadimüstəqilliyianlaşılır.

İqtisadimüstəqillikbankınözvəsaitlərivəcəlbolunmuşresurslar,
 müştərilərinvəəmanətçilərinseçilməsi,
 bankıngəlirləribarədəsərbəstqərarqəbulolunmasınınəzərdətutur. Məsələn,
 mövcudqanunvericilikbütünkommersiyabanklarınaözfondlarıvəgəlirləriil
 əsərbəstrəftaretməküçüniqtisadimüstəqillikverir.

Vergilərinödənilməsindənsonrabankınözsərəncamındaqalanmədaxilionun
 təsisatənədlərinəuyğunolaraqbölüşdürülür.

Səhmdarlarınümumiyyətincağıvəyadigərsəlahiyyətliorqanbankınmüxtəliffo
 ndlarınaayırmalarınınnormalarınıvəhəcmi,
 habeləsəhmlərüzrədividendlərinhəcmiminüəyyənləşdirir.

Kommersiyabankıözöhdəliklərinəgərə,
 mövcudqanunvericiliyəgərəüzərinəcərimətəyinolunabilənəməxsusolanb
 ütünvəsaitlərləvəmlaklacavabverir.

Kommersiyabankıəmaliyyatlardanirəligələnbütünriskiözüzərinəgötürür.

*Üçüncü*prinsipndanibarətdirki,

kommersiyabankınınözmüştəriləriiləqarşılıqlımünasibətləriadi bazarmüna

sibətləri kimi qurulur.

Kommersiya bankı ssuda verərək ən ilknövbədə gəlirliliyin, risk vəlikvidliyin bazarmeyarlarından çıxışı şedir.

Kommersiya banklarının işinin *dördüncü* prinsipindən ibarətdir ki, onun fəaliyyətinin tənzimlənməsi yalnız dolayısı, (inzibati deyil) iqtisadi metodlarla həyata keçirilməlidir.

Dövlət yalnız kommersiya bankları üçün «oyun qaydalarını» müəyyən edir, amma onlara əmr vermir.

Kommersiya bankları özləri özlüklərində mövcud olurlar: onları iqtisadiyyatın və sosial sferanın tələblərinə xidmət edirlər.

Ona görə də sonuncularındurumukommersiya banklarının inkişafındakı tendensiyanı dəkvatə ksetdirir. Məsələn,

iqtisadi artım şəraitində bank xidmətlərinə olantələbat artır, və əksinə,

iqtisadi tənəzzül və əhalinin əksər hissəsinin aşağı həyat səviyyəsi bank xidmətinə olantələbatı məhdudlaşdırır. Kommersiya banklarına qeyri-

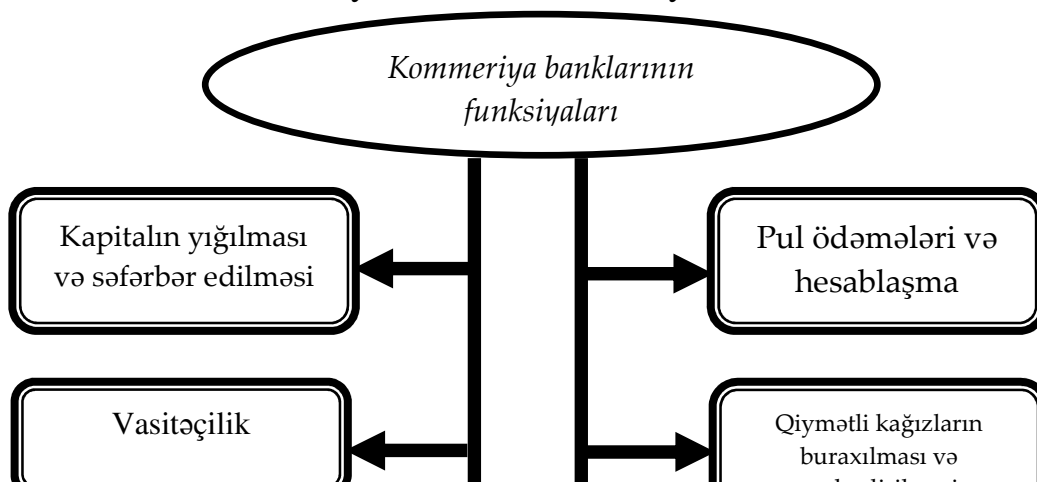
effktiv iqtisadiyyatda, ödəmə qabili ssuda alanın olmadığı, kreditləşdirmə üçün əlverişli şəraitin olmaması, investisiya layihələrinin olm

adığı, habelə bank fəaliyyətinin tənzimləyəcək mükəmməl qanunvericilik bazasının olm

madığı şəraitində işləmək çətinidir. Bununla yanaşı, kommersiya bankları artımın intensiv amillərindən istifadə olun

masınayönəldilməlidirlər. Kommersiya banklarının funksiyalarını qısaca olaraq aşağıdakı cədvəldə görmək olar:

Sxem 1. Kommersiya banklarının funksiyaları.

Mənbə : Reyhan Əsgərova-Pul,Kredit və Banklar, Bakı-2007.

Sərbəst pul resurslarının *səfərbərliyə alınması* və *təmərküzləşdirilməsi* funksiyasını onların əsaslarından birinə aid etmək olar. Bu, kommersioniya banklarının prioritet funksiyası və iqtisadi bazisidir. Kredit, habelə digər aktiv əməliyyatların yolu ilə təkrar istehsal prosesinə daxil edilən vəsaitlərin kəmiyyəti pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması və bankda təmərküzləşdirilməsindən asılıdır. Müştərilərdən sərbəst pulları borc alan kommersioniya bankı həmin andaca bu vəsaitlərin vaxtında qaytarılması öhdəliyini öz üzərinə götürür. Kredit təsisatlarına yatırılan pul məbləğləri əmanətçilərə faiz şəklində gəlir gətirir.

Pul vəsaitlərinin yığılması və qorunması stimulları kommersioniya banklarının çevik depozit siyasəti əsasında formalaşır. Əmanətçilərə ödənilən yüksək faizlərdən əlavə bank kreditorlarına yığılmış resursların bankda yerləşdirilməsinin etibarlılığı üçün bank kreditorlarına yüksək qarantিয়া da lazımdır. Belə qarantiyaların yaradılmasına bank təsisatlarının aktivlərinin, depozitlərin kommersioniya banklarında sığorta fondunun formalaşdırılması xidmət edir. Depozitlərin sığorta olunması ilə yanaşı kommersioniya banklarının fəaliyyəti haqqında və onların verə biləcəkləri digər qarantiyalar haqqında informasiya əlçatarlığı əmanətçilər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kreditorda olan vəsaitlərin istifadə olunması haqqında məsələni həll edərkən o bankın maliyyə durumu haqqında kifayət qədər informasiyaya malik olmalıdır ki, özü gələcək yatırımların riskini qiymətləndirə bilsin.

Kreditin verilməsi əhəmiyyətli bank funksiyasıdır. O ənənəvi bank xidmətləri növünə aid edilir. Bank krediti banklar tərəfindən haqqı ödənilməklə müəyyən təminatlılıq, qaytarabilmə, müddətlilik və s. bu kimi şərtlərlə borc verilən ssuda kapitalının hərəkətindən ibarətdir. O kreditorla (banklarla) kredit subyektləri (borc alanlar) arasındakı iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Bank krediti müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin akkumulyasiyası və onların qaytarılmaqlıq şərtləri ilə paylaşdırılması, habelə kreditləşdirmə sistemi vasitəsilə pul nişanlarının tədavülə emissiyası ilə bağlıdır. Pul resurslarının qaytarılma forması onları dəfələrlə yenidən bölüşdürməyə imkan verir. Bank kreditindən istifadə olunmanın zəruriyyəti müəssisələrin kapitalının təkrar istehsal prosesində dövranı ilə, dövriyyə kapitalı və əsas kapitalın təşkilinin xüsusiyyətləri ilə, kreditor və borc alanın hesablaşma maraqları ilə şərtlənir. Digər tərəfdən kredit bankların mənfəət əldə etmələrinin əsas mənbəyidir.

Müəssisələrin fondlarının və xüsusi şəxslərin pul gəlirlərinin dövranı prosesində müvəqqəti azad olan *pul vəsaitlərinin təkrar bölüşdürülməsi* funksiyası kredit verilməsi funksiyası ilə bağlıdır. Kommersiya banklarının vasitəçilik funksiyasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, resursların yenidən bölüşdürülməsinin əsas meyarı rolunda onların borc alan tərəfindən istifadə olunmasının mədaxilliyi çıxış edir. Resursların təkrar bölüşdürülməsi kreditordan borc alana təsərrüfat əlaqələri, yuxarı bank strukturlarının ara vasitəçilik həlqələrinin iştirakı olmadan, bank krediti prinsipi əsasında üfqi xətt üzrə həyata keçirilir. Borc alınmış və verilmiş vəsaitlər üzrə ödəniş borc vəsaitlərinə olan tələb və təklifin təsiri altında formalaşır. Nəticədə iqtisadiyyatda münasibətlərin bazar tipinə uyğun gələn maliyyə resurslarının sərbəst hərəkətinə nail olunur.

Bazar iqtisadiyyatının uğurla inkişaf etməsi üçün kommersiya banklarının vasitəçilik funksiyasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar öz fəaliyyətləri ilə iqtisadi sistemdə risk və qeyri müəyyənlik səviyyəsini

azaldır. Pul vəsaitləri kreditorlardan borc alanlara tərəf bankların vasitəçiliyi olmadan da yerdəyişə bilər. Lakin bu zaman ssudaya verilən pul vəsaitlərinin itirilməsi riski kəskin şəkildə artır və onların yerdəyişməsi üzrə ümumi xərclər artır, belə ki, kreditorlar və borc alanlar bir-birlərinin ödəməqabillikləri barədə məlumatlandırılmayıblar, təklif olunan pul vəsaitlərinin həcmi və müddəti onlara olan tələbatın həcmi və müddəti ilə üst-üstə düşür. Kommersiya bankları borc alanın tələblərinə uyğun olaraq ssuda verilə biləcək vəsaitləri cəlb edir və öz aktivlərinin geniş diversifikasiyası əsasında bankda pulları yerləşdirilmiş sahiblərin məcmu riskini azalda bilərlər.

Təsərrüfat sövdələri üzrə pul hesablaşmaları və ödənişlərinin aparılması funksiyası onun realizasiyasının bank personalının xeyli əməliyyat vaxtını aldığı və bank sistemində əhəmiyyətli yer aldığı nəzərdə tutur. Təsərrüfatçılıq subyektləri arasında hesablaşmaların aparılmasının iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərməsi üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Hesablaşma əməliyyatlarının vaxtında aparılması genişləndirilmiş təkrar istehsal prosesinin fasiləsiz həyata keçirilməsinə imkan verir. Bu, ödənişlərin vaxtında aparılması üçün kommersiya banklarının üzərinə çox böyük məsuliyyət qoyur.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin kommersiya bankları müştəriləri təkcə müvəqqəti sərbəst kapitalın akkumulyasiyası hesabına deyil, həm də depozit-çek emissiyası yolu ilə kreditləşdirdikdə, *tədavül kredit vəsaitlərinin buraxılışı* funksiyasını yerinə yetirir. Bankların özləri ssudaların verilməsi prosesində yatırım (əmanət) yaradırlar. Kredit açarkən bank hesabdakı qalıq həddində çek yazmaq hüququ ilə pulu yatırıma (əmanətə) köçürür. Bu zaman kredit verilməzdən əvvəl əmanətin açılması aparılır. Əmanətin əsasında çek meydana çıxır, müştərinin tələbi ilə ona nəgd pullar ödənilə bilər. Bankın müştərinin cari hesabına ilkin pul ödənişi aparılmadan kredit yazısı gerçək pul ödənişindən (üzvlük haqqından) əmələ gələn real əmanətdən fərqli olaraq, *xəyali əmanət*

adlanır. Müasir dövrdə real və xəyali əmanətlər arasındakı fərq tədricən silinir. Banka nəqd pulun ödənilməsi ayrı bankda xəyali əmanətin yaradılmasına əsaslanma bilər. Xəyali əmanətləri real əmanətlərdən ayırmaq praktiki olaraq mümkün deyil.

Kommersiya bankları öz fəaliyyətləri prosesində *konsalting (məsləhət) və iqtisadi və maliyyə informasiyasının verilməsi* funksiyasını yerinə yetirirlər. Bu, onunla şərtlənir ki, müasir kommersiya bankları təsərrüfatçılıq subyektləri üçün maraq kəsb edən ümumi iqtisadi və maliyyə xarakterli məlumatları özündə cəmləşdirir. Onlar, ilk növbədə özləri ilə ümumi maraqlarla birləşən təsərrüfat orqanlarına, bəzən də konfidensial xarakterli, rəngarəng kommersiya məlumatlarını təqdim edirlər.

Milli pul vahidlərinin xarici valyutaya mübadiləsi ilə bağlı olan kommersiya banklarının funksiyası aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- hüquqi şəxslərin, rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin (o cümlədən «loro» tipli bankların müxbir hesablarının), dövlət hakimiyyəti orqanları və idarələrinin, ictimai təşkilatların və sahibkarların hüquqi şəxs yaradılmadan hesablarının açılması və aparılması;
- valyuta əməliyyatlarının aparılması hüququna müvafiq lisenziyası olan xarici və ölkə banklarında müxbir hesablarının («nostro» hesablarının) açılması və aparılması;
- qeyri-ticarət əməliyyatlarının və bankın müştərilərinin kapitalının hərəkəti ilə bağlı olan əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- bankın müştərilərinin ixrac-idxal əməliyyatları ilə bağlı olan hesabların aparılması;
- xarici valyutada alqı-satqı sövdələrinin, habelə ölkə və dünya valyuta bazarlarında konversiyon əməliyyatların, eləcə də müştərilərin – hüquqi şəxslərin, dövlət hakimiyyəti orqanları və

idarələrinin, ictimai təşkilatların və sahibkarların hüquqi şəxs yaradılmadan adından və hesabına əməliyyatların aparılması;

- fiziki şəxslərin xarici valyuta, habelə beynəlxalq bank praktikasında qəbul olunmuş başqa formalarda vəsaitlərinin əmanətlərə və depozitlərə cəlb olunması.

Fond bazarının formalaşdırılması ilə əlaqədar olaraq kommersiya banklarının *qiymətli kağızlarla əməliyyatda vasitəçilik* kimi funksiyası inkişaf etməyə başlayır. Banklar, qiymətli kağızlar bazarında vasitəçi, investisiya məsləhətçisi (konsaltinqi), investisiya şifrəti və investisiya fondu simasında investisiya institutları kimi çıxış etmək hüququna malikdirlər. Maliyyə brokeri simasında çıxış edən banklar müştərinin hesabına və tapşırığı ilə komissiya və tapşırıq müqaviləsi əsasında qiymətli kağızlarla alqı-satqı zamanı vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirirlər.

Bank investisiya konsaltinqi kimi qiymətli kağızların buraxılması və dövriyyə ilə bağlı öz müştərilərinə konsaltinq xidməti göstərir. Əgər bank investisiya şirkəti rolunu öz üzərinə götürürsə, onda o qiymətli kağızların buraxılmasının təşkili və üçüncü şəxsin xeyrinə onların yerləşdirilməsi üzrə zəmanətlərin verilməsi, habelə öz adından və öz hesabına, o cümlədən qiymətli kağızların kotirovkası hesabına, yəni alış və satışını öz üzərinə götürdüyü müəyyən qiymətli kağızlara «satıcının qiyməti» ilə «alıcının qiyməti»ni elan etməklə qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olur. Bank o halda kommersiya fəaliyyəti həyata keçirir ki, bu zaman resurslarını öz adından qiymətli kağızlarda yerləşdirmiş olsun və bu sayaq yerləşdirmə ilə bağlı olan bütün risklər, alınmış qiymətli kağızların bazar qiymətlərinin dəyişməsi ilə bağlı bütün gəlirlər və itkilər səhmdarların hesabına aid edilir. Fond bazarında investorun, brokerin rolunun icrasının labüd şərti kommersiya bankının ştatında qiymətli kağızlarla iş üzrə ixtisaslı mütəxəssislərin olmasıdır.

1.2 Kommersiya banklarında maliyyə biznesinin formalaşmasının konseptual əsasları

Maliyyə biznesinin inkişafı XX əsrin ikinci yarısında bazar iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar təşəkkül tapmış və bu gün də dinamik inkişafdadır.

Maliyyə biznesinin mahiyyəti onun tərkib hissələrindən olan maliyyə xidmətlərinin göstərilməsini nəzərdə tutur. Kommersiya banklarında maliyyə xidmətləri onun həyata keçirdiyi əməliyyatlar ilə xarakterizə olunur.

Bank sisteminin əsas halqası kimi çıxış edən kommersiya bankları maliyyə biznesinin formalaşmasının əsas fəaliyyət sahəsi hesab olunur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın müstəqil subyektləri olan kommersiya banklarında maliyyə biznesinin formalaşması onun həyata keçirdiyi əməliyyatlarla birbaşa əlaqəlidir. Kommersiya banklarının fəaliyyətində passiv, aktiv və vasitəçilik əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kommersiya banklarının klassik məzmunu aktiv və passiv əməliyyatları əhatə edir.

1) Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə banklar onların sərəncamında olan ehtiyatları gəlir əldə edilməsi üçün yerləşdirir. Bankın aktiv əməliyyatları müəssisələrin və təşkilatların istehsal, sosial, investisiya və elmi fəaliyyətlərinin qısamüddətli və uzunmüddətli kreditləşdirilməsi, əhaliyə istehlak ssudalarının verilməsi, qiymətli kağızların əldə edilməsi, lizinq, faktoring, innovasiya maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətində bank vəsaitləri ilə işgüzar iştirak, digər banklara verilən ssudalardan ibarətdir.

Bankın aktiv əməliyyatları iqtisadi məzmununa görə aşağıdakılara bölünür (16.s.45.) :

- ◆ ssuda əməliyyatları;
- ◆ hesablaşma əməliyyatları;
- ◆ kassa əməliyyatları;
- ◆ investisiya və fond əməliyyatları;
- ◆ zəmanət əməliyyatları.

Ssuda əməliyyatları borcalana vəsaitlərin müddətli, qaytarılma və ödənilmə şərtləri əsasında göstərilən ən rentabelli əməliyyatlardır. Ssuda əməliyyatlarının növləri kifayət qədər müxtəlifdir.

Hesablaşma əməliyyatları—müşətilərin hesablarına vəsaitlərin köçürülməsi və silinməsi (onların kontragentlər qarşısında öhdəliklərinin ödənilməsi üçün) üzrə əməliyyatlardan ibarətdir. Kommersiya bankları hesablaşmaları Mərkəzi Bank tərəfindən təsbit edilmiş qaydalar, forma və standartlar üzrə aparır, hər hansı növ hesablaşma əməliyyatının aparılması qaydası olmadıqda öz aralarında razılığa gəlməklə, beynəlxalq hesablaşmaların aparılması isə beynəlxalq bank təcrübəsində qəbul edilmiş qayda və qanunlara uyğun həyata keçirilir.

Kommersiya bankları müvafiq ödəniş sənədinin əldə edilməsindən sonrakı əməliyyat günündən gec olmayaraq müşətilərinin vəsaitlərini onun hesabına köçürməlidir. Pul vəsaitlərinin müşətilərinin hesabına vaxtında və ya düzgün köçürülməməsi və ya hesabdən silinməməsi zamanı kredit təşkilatı Mərkəzi Banka bu vəsaitlərin məbləğinə və Mərkəzi Bankın rəsmi faiz dərəcəsinə müvafiq olaraq cərimə faizi ödəməlidir.

Kassa əməliyyatları—nağd pul vəsaitlərinin qəbulu və verilməsi üzrə əməliyyatlardır. Kassa əməliyyatlarını daha geniş olaraq nağd pul vəsaitlərinin hərəkəti, eləcə də pul vəsaitlərinin bankların müxtəlif aktiv hesablarına («kassa» hesabı və digər banklarda müxbir hesabı da daxil olmaqla) və kommersiya

bankı müştərilərinin hesablarına yerləşdirilməsi, formalaşdırılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan əməliyyatlar kimi ifadə etmək olar.

İnvestisiya əməliyyatları—bank tərəfindən öz vəsaitlərinin müştərə məliyyə-təsərrüfat və kommərsiya məqsədlərilə qeyri-bank strukturlarının qiymətli kağızları və paylarına yatırılması əməliyyatlarıdır. Kommərsiya bankının investisiya əməliyyatlarının kredit əməliyyatlarından fərqi ondan ibarətdir ki, investisiya əməliyyatlarının keçirilməsi təşəbbüsü bankın müştərisindən deyil, onun özündən asılıdır. Bu bankın özünün investisiya fəaliyyətidir.

Fond əməliyyatları—qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlardır.

Fond əməliyyatlarına aşağıdakılar aiddir:

◆ Veksellərlə aparılan əməliyyatlar (hesablaşma və təkrar hesablaşma əməliyyatları, veksellərin iddiası üzrə əməliyyatlar, veksellərin inkassasiyası, aksepti üzrə əməliyyatlar, veksəl tapşırıqlarının verilməsi, onların saxlanması və hərəracda satışı üzrə əməliyyatlar);

◆ Fond bircələrində qiymətlənən qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar.

Zəmanət əməliyyatları—bank tərəfindən müəyyən hadisənin baş verməsi zamanı müştərinin üçüncü şəxsə borcunu ödəməsi haqqında zəmanətin (zəminliyin) verilməsi üzrə əməliyyatlardır. Bu əməliyyatlar banklara həm də komissiya şəklində də gəlir gətirir.

2. Passiv əməliyyatlar – vəsaitlərin banka cəlb edilməsi, bankda ehtiyatların yaradılması üzrə əməliyyatlardır. *Passiv əməliyyatlar* ilk növbədə bankın maliyyə resurslarını formalaşdırır. Kommərsiya banklarının maliyyə resursları xüsusi, cəlb edilmiş və emissiya edilmiş vəsaitlərdən formalaşır. Xüsusi vəsaitlər bankın maliyyə durumunun vacib göstəricisi olmaqla dərc edilən bank hesabatlarında əks edilməsi vacib olan balans göstəricilərindən biridir. Xüsusi vəsaitlər səhmdar və borc kapitalı, ehtiyat kapitalı, həmçinin bölüşdürülməmiş mənfəətdən ibarətdir.

Bankın ehtiyatları istiqraz üzrə vəsaitlərdən və bankın xüsusi kapitalından ibarətdir. Bankın xüsusi kapitalı banka müvəqqəti cəlb edilmiş istiqraz vəsaitlərindən fərqli olaraq bilavasitə banka aid olan vəsaitlərdir. Bankın xüsusi kapitalı digər müəssisələrin kapitalından onunla fərqlənir ki, bankların xüsusi kapitalı bütün kapitalın 10%-ni təşkil etdiyi halda, müəssisələrdə bu rəqəm 40-50%-ə yaxın olur (16 s.54). Bankın xüsusi kapitalı bir neçə həyati əhəmiyyətli funksiyanı yerinə yetirir.

Səhmdar kapital səhmlərin qiymətli kağızlar bazarında yerləşdirilməsi yolu ilə yaradılır. Ehtiyat kapitalı cari mənfəətdən ayırmalar hesabına formalaşır və gözlənilməz zərərlərin, qiymətli kağızlar məzənnəsinin düşməsi nəticəsində yaranacaq itkilərin örtülməsi üçün istifadə edilir. Mənfəətin bir hissəsinin ehtiyata ayrılması vergi ödənişlərinin azaldılmasının bir yoludur. Belə ki, ehtiyatların bir çox növləri vergiyə cəlb olunmur. Bölüşdürülməmiş mənfəət isə səhmdarlar arasında dividend şəklində bölüşdürülməyən mənfəətdir.

Bununla belə, xüsusi vəsaitlər bank resurslarının az bir hissəsini təşkil edir. Əksər hissəni isə cəlb edilmiş vəsaitlər təşkil edir ki, onların da böyük hissəsi depozitlər, həmçinin kontokorrent və müxbir hesablarda olan vəsaitlərdən ibarətdir. Depozitlər, müştərilərin (*fiziki və hüquqi şəxslərin*) banka geri qaytarılma və ödənişlilik əsaslarında saxlanmaqdan ötrü verdiyi və müxtəlif rejimdə istifadə edilə bilən pul məbləğləridir. Depozit pulun banka nağd formada yerləşdirilməsi və ya bank sertifikatının ödənilməsi şəklində, yaxud da bank tərəfindən müştərinin kreditləşdirilməsi prosesində yaradılan törəmə depozitin hesabına yaranır.

Bunlardan əlavə, müştərilərin tapşırığı ilə müəyyən ödəniş–komissiya müqabilində həyata keçirilən komissiyon və vasitəçilik əməliyyatlarından ibarət olan bankların aktiv-passiv əməliyyatları da vardır.

Bank aktiv-passiv əməliyyatlarını adətən xidmətlər adlandırılır. Bu növ əməliyyatlara daxili və beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan hesablaşma əməliyyatları, müştərilərin tapşırığı ilə bank tərəfindən

qiymətli kağızların, xarici valyutanın, qiymətli metalların alqı-satqısıüzrə trast əməliyyatları, səhmlərin və istiqraz vərəqələrinin yerləşdirilməsində vasitəçilik əməliyyatları və müştərilərə mühasibat, məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və s. aid edilir.

Komissiya əməliyyatları– banklar tərəfindən müştərilərin tapşırığı, onların adından vəonların hesabına həyata keçirilən əməliyyatlardır; banklara komissiya haqları şəklində gəlir gətirir. Bu kateqoriya əməliyyatlara aşağıdakılar aiddir:

- ◆ Debitor borcunun inkassasiyası üzrə əməliyyatlar (müştərinin tapşırığı ilə müxtəlif pul sənədləri əsasında pulların alınması);
- ◆ Köçürməəməliyyatları;
- ◆ Ticarət-komissiya (cari vasitəçilik) əməliyyatları (müştərilər üçün qiymətli kağızların, qiymətli metalların alqı satqısı, lizinq, faktoring və s.);
- ◆ Trast əməliyyatlar;
- ◆ Müştərilərə hüquqi və digər xidmətlərin göstərilməsi üzrəəməliyyatlar.

Lizinq əməliyyatları kommersion banklarının apardığı vasitəçilik əməliyyatlarının bir formasıdır. Lizinq – (Leasing ingilis sözündən olub icarə mənasını bildirir) ixtisaslaşmış lizinq şirkətinin, firmasının, bank şöbəsinin lizinqalan üçün əmlak olaraq, həmin əmlakın müəyyən müddətə icarəyə verilməsi ilə əlaqədar olaraq əsas vəsaitlərə (maşın, qurğu, nəqliyyat vasitələri, istehsal təyinatlı tikililər və s.) investisiya qoyuluşunun maliyyələşdirilməsidir.

İlk baxışdan lizinq və icarə əməliyyatları bir – birinə oxşarırlar. Hər iki əməliyyat zamanı bir şəxs əmlakı müqavilə əsasında digər şəxsə müəyyən müddətə və müəyyən şərtlərlə məhsuldar istifadəyə verilir. Bununla yanaşı, bu iki anlayış arasında əsaslı fərqlər vardır. Belə ki, icarə əməliyyatında sövdələşmənin predmeti olaraq icarədarın təsərrüfat əməliyyatlarından müvəqqəti azad olan əmlakı çıxış edir. İcarə münasibətləri iki iştirakçı mülkiyyətçi və əmlakı müvəqqəti istifadə edən tərəf arasında yaradılır.

Lizinq əməliyyatlarında isə xüsusi olaraq bu əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün icarədarın əvvəlcədən verilmiş sifarişinə uyğun olaraq əldə olunmuş əmlak müqaviləsi əsasında icarəyə verilir. Bu əməliyyatlarda əlavə olaraq istehsalçı və ya əmlak verən, habelə özünün maliyyə vəsaitlərini verən investor və ya lizinq sövdələşməsini kreditləşdirən kommersiya bankı iştirak edir.

Təcrübədən məlum olduğu kimi, lizinq əmlakının xarakteristikasından, lizinqalanın tələbatından, vergiyə cəlb olunmadakı imtiyazlarından asılı olaraq lizinqin müxtəlif formaları istifadə olunur. Bu formalar aşağıdakılardan ibarətdir: rentinq, xayrinq, bank lizinqi, qayıdan lizinq (liz-bek), baş lizinq, idxal lizinqi, klassik lizinq, operativ lizinq, əməliyyat lizinqi, tam lizinq, maliyyə lizinqi. Onların daha çox yayılmış və tətbiq olunan formaları aşağıdakılardır:

- maliyyə lizinqi;
- operativ lizinq.

Maliyyə lizinqi – bu lizinqin bütövlükdə öz xərcini tam ödəyə bilən, bütün ödəmələri vaxtında yerinə yetirə bilən formasıdır. Bu formanın mövcud olduğu halda lizinqverən praktiki olaraq müqavilə müddəti dövründə lizinqin predmeti (müqavilədə nəzərdə tutulan ödəmələri) dəyərini tam ödəyir və bu sövdələşmədən mənfəət əldə edir.

Maliyyə lizinqi bir neçə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə lizinqində ya istehsalçı özü, ya da ki, avadanlığı göndərən iştirak edir. Müqavilə əsasında onlar müəyyən edilmiş müddətlərdə avadanlığın qurulması, nizamlanması, onun texniki xidməti, cari təmiri və s. kimi əlavə funksiyaları da yerinə yetirirlər.

- maliyyə lizinqi üzrə müqavilənin müddəti təqribən əmlakın istismarının normativ müddətinə bərabərdir.

Bununla bağlı olaraq müqavilə müddəti qurtardıqdan sonra əmlak lizinqalanın tam mülkiyyətinə verilə bilər və ya onun tərəfindən qalıq dəyərinə alınə bilər;

- lizinq obyektinin və onu göndərəninin seçilməsi hüququ lizinqalana məxsusdur. O bu hüquqdan istifadə edərkən ona sərfəli olan obyektə və daha çox səmərə verəbiləcək lizinq obyektini göndərənini seçir, eyni zamanda lizinq əmlakından yalnız sahibkarlıq məqsədi ilə istifadə edəcəyinə zəmanət verir;

- lizinq əmlakının əldə olunması şərti. Lizinq əmlakının müəyyən lizinqalana verilməsidir. Məhz buna görə də maliyyə lizinqində çox bahalı və nadir avadanlıqların alınib lizinq verilməsi mümkündür. Bu halda lizinqverən öz üzərinə çox yüksək səviyyədə risk götürmüş olur.

- müqavilənin qüvvədə olduğu bütün dövr üçün nəzərdə tutulan lizinq ödəmələrinin tərkibində amortizasiya ayırmalarının məbləği lizinq əmlakının müqavilə bağlanan andakı qiyməti və ya yenidən qiymətləndirilmiş dəyərini ya tam əks etdirməlidir, ya da ona çox yaxın bir məbləğdə olmalıdır.

- lizinq avadanlığının təsadüfi dağılması, itkisi və xarab olması riskini lizinqverən daşıyır. Lakin müqavilə bağlanarkən qeyd olunanlarla bağlı risklərin, hətta sığorta risklərinin bütövlükdə lizinqalana keçməsi nəzərdə tutula bilər.

Hal-hazırda bütün postsovet məkanında eləcə də Azərbaycanda qanunvericilik və mövcud təlimatlar ancaq maliyyə lizinqinə həsr edilmişdir. Operativ lizinqin təşkili məsələləri isə natamam, kifayət dərəcədə işlənməmiş bir şəkildədir.

Operativ lizinq – bu lizinq əmlakının lizinqalana, müəyyən müddətə – həmin əmlakın istismarının normativ müddətindən çox az bir müddətə, verilməsini özündəəks etdirənin müqavilə münasibətləridir. Elə buna görə də lizinqverən zərər çəkməmək üçün həmin əmlakı onun istismarının normativ müddəti dövründə bir neçə dəfə lizinqə verməli olur. Beynəlxalq təcrübədə operativ lizinq hər bir ölkənin mülki qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Lizinqin bu formasının aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır.

- operativ lizinq müqaviləsinin müddəti adətən 2-6 ildən artıq olmur;
- operativ lizinq müqaviləsi lizinqalan tərəfindən istənilən vaxt pozula bilər;

- mümkün risklərin hamısı lizinqverənin üzərinə düşür.

Lizinq öz məzmununa görə kredit münasibətlərinə uyğun gəlir və mahiyyətcə ssuda ilə analojidir. Ona görə də iqtisadi mənada lizinq əmlakın istifadəyə verilməsi formasında (əmtəə krediti) lizinq verənin lizinq alana təqdim etdiyi kreditdən ibarətdir. Lizinq sövdəsinin iştirakçıları öz aralarında ən azı iki müqavilə bağlayırlar. Birincisi – avadanlıq və ya əmlakın göndərilməsi müqaviləsi (icarədarın göstərişi ilə icarə verənlə göndərişçi arasında bağlanır), ikincisi – məhz avadanlığın satın alınması hüququnun icarəsi müqaviləsidir ki, bu da öhdəlik deyil.

Bank krediti ilə müqayisədə *lizinqin üstünlükləri* aşağıdakıları nəzərdə tutmasından ibarətdir:

- yüzfaizli kreditləşdirmə və ödənişlərin həmin andan başlanılmasını tələb etmir;
- lizinq üzrə kontraktı almaq bank kreditini almaqdan sadədir. Əksər hallarda lizinq şirkətləri lizinq alandan heç bir əlavə qarantuya tələb etmirlər və sövdənin təminatçısı rolunu isə əmlakın özü oynayır və icarədar öz öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə lizinq şirkəti onu geriyyə alır;
- lizinq kreditinin verilmə mexanizmi daha çevikdir, nəinki bank kreditinin, çünki sonuncu ödəniş müddəti və həcmnin məhdudiyətini nəzərdə tutur. Lizinq krediti lizinq alan üçün əlverişli icarə ödənişi sxemini, onların dəyişkən və ya təsbit olunmuş stavkasını nəzərdə tutur;
- avadanlığın köhnəlmə riski tamamilə lizinq verənin üzərinə düşür, lizinq alan isə müvəqqəti sərbəstləşmiş resursları başqa məqsədlərə yönəltmək imkanına malik olur.

Lizinq kreditinin çatışmazlıqlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- əmlakın lizinq müqaviləsinin başa çatması müddətindən əvvəl mənəvi cəhətdən köhnəlməsi, özü də o halda ki, icarə ödənişi kontraktın qurtarmasınadək dəyişməz qala bilər (maliyyə lizinqi);

- operativ lizinq zamanı əmlakın köhnəlməsi riski lizinq verənin üzərinə düşür ki, bu da onu lizinq alandan icarə haqqını artırmağa məcbur edir;

- əmlak sıradan çıxdığı halda ödənişlər, əmlakın vəziyyətindən asılı olmayaraq, müəyyənləşdirilmiş müddətdə həyata keçirilir (maliyyə lizinqi);

- əgər lizinq müqaviləsi obyektə iri və ya unikal obyekt olarsa, lizinq müqaviləsinin hazırlanması xeyli vaxt və vəsait tələb edə bilər.

Lizinq, sonradan icarəyə vermək üçün avadanlıq almaqdan ötrü böyük kapital yatırımları tələb edir. Lakin *icarə verən bir sıra üstünlüklər əldə edir:*

- bank əməliyyatları dairəsinin genişlənməsi və müştərilərin sayının artması;

- icarədarın ödənişqabili olmamasından itkilər riskinin azalması;

- lizinq əmlakına mülkiyyətçilik icarə verəndə (bankda) qalır – öhdəliyin ödənilməsi üçün o, əmlakın geri qaytarılmasını tələb edə, onun icarəsini başqa lizinq alana verə və sata bilər;

- verilən əmlakın balans aktivinə daxil edilməsindən sonra icarə verən (kommersiya bankı) amortizasiyanı hesablayır və bunu nəzərə alaraq vergi qoyulmadan bank tərəfindən yeni avadanlığın alınması üçün istifadə olunan (nəzərdə tutulan) fondun artırılmasına yönəldilir;

- sadə bank ssudasından fərqli olaraq lizinq komissiyası orta və uzun müddətə nəzərdə tutulub və buna görə də lizinq müqaviləsi müddəti ərzində icarə verənə (banka) ödənişlər sabit qalır;

- müqavilə imzalandıqdan sonra bank icarə haqqını müəyyən tarixə daxil edir ki, bu da hesablama, ssudalar üzrə faizlərin hesablanmasından və uzunmüddətli kreditləşdirmə prosesində təsərrüfat orqanlarının tədiyə işlərinin aparılmasından xeyli asandır.

İcarədar aşağıdakı faydaları da əldə edir:

- əsaslı fondların yeniləşdirilməsi tempinin sürətləndirilməsi üçün ilkin böyük kapital yatırımları olmadan bahalı ən yeni texnikadan istifadə etmək imkanı;
- ödənişlər icarəyə götürülən əmlakın istismarından əldə edilən gəlirdən aparılır və amortizasiya ayırmaları kimi vergiyə cəlb olunmur;
- başqa bankların böyük kreditlərini cəlb etməkdən yan keçməklə tam maliyyələşdirmə;
- maliyyə resurslarının istifadəsini, vəsaitlərin xərclənməsi üzərində uçot və nəzarəti asanlaşdıran dəyişkən icarə haqları;
- icarədarın sorğularının təmin olunması üçün möhkəm və dəyişkən haqları arasında seçimin mümkünlüyü;
- avadanlıq cari qiymətlərlə dəyərləndirilir, gələcək daxilolmalardan ödənilən icarə haqları inflyasiyanın azaldılması vəsaitinə çevrilir;
- sənədləşdirmə çox vaxt aparmır və tərtibatı çətin deyil;
- bankların digər müəssisələrinin əlavə zəmanətləri heç də həmişə vacib deyil;
- lizinqlə yanaşı bankın bir sıra maliyyə və qeyri-maliyyə xidmətlərindən istifadə edə bilmə imkanının mümkünlüyü.

Lizinq əməliyyatları obyektlərini qruplara ayırmaq mümkündür:

- orqtexnika (elektron-hesablama texnikası, kontor avadanlığı, tibbi və poliqrafiya avadanlığı);
- istehsalın istifadəsi üçün maşınlar, avadanlıq (ÇPU ilə dəzgahlar, kranlar və s.);
- nəqliyyat vasitələri (yük maşınları, gəmilər, təyyarələr);
- binalar və tikililər, anbarlar və sair tərpənməz əmlak.

Bütün bu deyilənlərə son nəticə olaraq *lizinq əməliyyatlarının iqtisadi məntiqi* ondan ibarətdir ki, müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinin maksimizasiyası üçün istehsal vasitələrinə mülkiyyət hüququ deyil, gəlir və ya mənfəət əldə etmək məqsədilə onlardan istifadə hüququ vacibdir.

İqtisadiyyatın müasir inkişaf mərhələsində bankların apardıqları vasitəçilik əməliyyatlarından biri də faktoring əməliyyatlarıdır. Faktoring – pul tələbinin güzəşt yolu ilə maliyyələşdirilməsidir. Beləki, faktoring müqaviləsinə əsasən, bir tərəf (faktor) digər tərəf (kreditor) qarşısında kreditor və borclu (ödəyici) arasında pul öhdəliyinin borcluya diskontla ödənilməklə güzəşt edilməsini öhdəsinə götürür.

«Faktor» sözü ingilis dilindən tərcümədə «vasitəçi, dəllal» deməkdir. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən bu vasitəçilik əməliyyatıdır. Faktoring – banka müştəri-təchizatçı tərəfindən ödənilməmiş ödənişlərin, yəni tədarük edilmiş mala, yerinə yetirilmiş işə, göstərilmiş xidmətə görə tələbin və müvafiq olaraq ödənişi əldə etmə hüququnun, müştərinin debitor borclarının inkasso edilməsinin (ödəniş sənədləri üzrə vəsaitin əldə edilməsi) güzəşt edilməsi ilə əlaqədar komissiyon-vasitəçilik fəaliyyətidir. Bank ödənilməmiş ödəniş tələblərinin sahibinə çevrilir və borclunun kredit qabiliyyətinin qabaqcadan yoxlanılmasına baxmayaraq, onların ödənilməmə riskini öz üzərinə götürür.

Faktoringin inkişaf tarixi göstərir ki, ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq faktoring əməliyyatları kommersiya kreditini tədricən sıxışdırmağa başladı. Onun inkişafı 80-ci illərdə xüsusi vüsət aldı. Ötən əsrin son on ili ərzində faktoringin dövriyyəsi Avropanın bir çox ölkələrində görünməmiş artıma malik olmuşdur: İtaliyada 70 dəfə, İspaniyada 15 dəfə, İngiltərədə 8 dəfə, Fransada 7 dəfə.

Qanunvericilikdə faktoring deyildikdə pul tələbinin güzəşt edilməsi ilə maliyyələşdirilənən müqavilə başa düşülür. Müqaviləyə görə bir tərəf (maliyyə agent) digər tərəf (müştəri) qarşısında malın verilməsi, işlərin yerinə yetirilməsi və ya xidmətin göstərilməsindən irəli gələn müştərinin (kreditor)

üçüncüxsə(borclu) qarşı pul tələbi hesabına pul vəsaitini verməyi və ya verməköhdəliyini üzərinə götürür, müştəri isə bu pul tələbini maliyyə agentinə güzəşt edir və ya güzəşt etməyi öhdəsinə götürür. Borcluya olan pul tələbi həmçinin müştərinin maliyyə agentinin qarşısında öhdəliklərinin icrasını təmin etmək məqsədilə müştəri tərəfindən maliyyə agentinə güzəşt edilə bilər. Maliyyə agentinin öhdəliklərinə müştəri üçün mühasibat uçotunun aparılması, həmçinin müştəriyə güzəşt predmeti olan pul tələbi iləəlaqədar digər maliyyə xidmətlərinin təqdim edilməsi də daxil edilə bilər. Maliyyə agentinin qismində banklar və digər kredit təşkilatları, həmçinin belə fəaliyyət növünə icazəsi (lisenziya) olan digər kommərsiya təşkilatları da çıxış edə bilər.

Maliyyələşdirilməsi üçün edilən güzəşt predmeti həm pul tələbi, artıq başa çatmış ödəniş müddəti (mövcud tələb), həm də gələcəkdə yaranacaq pul vəsaitini əldə etmə hüququ (gələcək tələb) ola bilər. Güzəşt predmeti olan pul tələbi müştəri ilə maliyyə agentinin arasında olan müqavilədə müəyyən edilməlidir. Müqavilənin bu növü «faktoring» adı ilə beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə edilir.

Müqaviləyə müvafiq olaraq bankkontragent mal göndərən borclarını ödəyib-ödəməməsindən asılı olmayaraq ona verilmiş ödəniş tapşırığında göstərilmiş məbləği ödəməlidir. Buna görə faktoring və bank zəmanəti arasında fərqlər mövcuddur. Bank zəmanəti verilirəkən bank müştəri tərəfindən müvafiq vaxtda ödəniş edilmədikdə öz hesabına ödəniş etməlidir. Faktoring xidmətinin məqsədi ödəyicinin ödəniş qabiliyyətindən asılı olmayaraq vəsaitin dərhal inkasso edilməsidir (və ya müəyyən faktoring müqaviləsində göstərilən müddətdə götürülməsi).

Faktoringin iki növü mövcuddur:

1. konvension
2. məxfi.

Konvension faktoring – mühasibat uçotu, mal göndərən və alıcı ilə hesablaşmalar, sığortalı kreditləşmə, nümayəndəlik və s. daxil

edilməklə müştərilərə maliyyələşdirmə xidmətinin universal sistemidir. Müştəri üçün ancaq istehsalat funksiyası saxlanılır. Bu sistem müəssisəyə istehsal xərclərini məhdudlaşdırmağa imkan verir. Eyni zamanda müştərinin faktoring şirkətindən tam asılılıq riski meydana çıxır ki, belə münasibətlər müştərilərin fəaliyyətləri barədə tam məlumatlılığa, onların tabeçiliyinə və onlara nəzarətə səbəb olur.

Belə xidmət adətən faktoringin diskont edilməsi ilə müşayiət olunur. Bu isə onu bildirir ki, banköz müştərisindən-alıcıdan pul almaq hüququnu əldə edir, sonra onun hesabına yüklənmiş malın məbləğinin təxminən 80%-i dərhal, qalan məbləğini isə debitordan pulun daxil olmasından asılı olmayaraq müəyyən olunmuş müddətə köçürür. Mahiyyətinə görə bu, müştərinin müəyyən məbləgdə faiz ödədiyi, malın yüklənməsi üçün kreditdir.

Məxfi faktoring - son zamanlar yalnız bəzi əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşdırılan faktoringdir. O, faktoringin malgöndərəne yüklənmiş mala görəkreditin verilmə formasıdır. Faktoring, eyni zamanda mal alana bank tərəfindən kreditin verilməsi formasıdır. Faktoring əməliyyatının keçirilməsinə görə müştəri müqavilədə göstərilmiş məbləgdə ödəniş edir, bu öz iqtisadi mahiyyətinə görə kreditə görə faizdir.

Faktoring xidmətini təklif edən maliyyə idarələri faktor firmaları adlandırılır. Onlar, adətən yüksək etibarlı faktoring sövdələşmələrini və müştərilər üçün minimum xərcləri təmin edən iri bankların nəzdində törəmə firmaları və ya faktoring şöbələridir.

Kommersiya banklarının həyata keçirdiyi xidmətlərdən biri trust əməliyyatlarıdır. Trust əməliyyatları – müştərinin tapşırığına əsasən əmlakın idarə olunması və digər xidmətlərin onun maraq dairəsində, onun xeyrinə kommersiya bankları və xüsusi maliyyə institutları tərəfindən aparılan əməliyyatlardır.

Bank sistemində trust əməliyyatlarının tətbiqinin və inkişaf etdirilməsinin zəruriliyini müştərilərin banklardan daha geniş çeşiddə xidmət növlərinin əldə etməsi marağının artırılması, bank xərclərinin yüksək olmaması amilləri ilə izah etmək

olar. Trast əməliyyatlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əmlak sahibi onun idarə olunması hüququnu mövcud qanunvericiliyə riayət etməklə müqavilə əsasında digərinə – ya banka, ya da ki, xüsusi maliyyə institutuna verir.

Trast əməliyyatlarının həyata keçirilməsində müştərinin müxtəlif növ əmlakı iştirak edə bilər.

Trast əməliyyatlarının obyektini kimi aşağıdakı əmlak növləri iştirak edirlər:

- istehsal və qeyri – istehsal xarakterli daşınmaz əmlak;
- nəqliyyat və rabitə vasitələrindən ibarət daşınan əmlak;
- əmlak hüququ;
- pul vəsaitləri;
- qiymətli kağızlar.

Əmlakın növündən, həmçinin mülkiyyətinin arzu və məqsədlərindən asılı olaraq trast əməliyyatlarının məzmunu və həmçinin onu yerinə yetirən bankın funksiyaları dəyişir. Trast əməliyyatlarını icra edərkən banklar iki mühüm rolda çıxış edə bilərlər.

Birincisi, banklar müqaviləçərçivəsində müştərinin əmlakı üzrə müstəqil sərəncamlar verərək müştərinin tam hüquqlu nümayəndəsi ola bilərlər.

İkincisi, banklar müştərinin tapşırığına əsasən onun əmlakı ilə ciddi konkret əməliyyatları icra edə bilərlər.

Bazar iqtisadiyyat şəraitində trast əməliyyatları banklar üçün xüsusi maraq kəsb edir. Çünki bazar şəraitində yeni yaranmış çoxlu müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələrin çoxu heç də əmlakın müxtəlif növləri ilə əməliyyatlar aparmaqda səriştəyə malik olmurlar. Ona görə də trast əməliyyatlarının aparılmasında marağı olan müəssisə, təşkilat və fiziki şəxslərin sayı artır. Banklar və digər xüsusi institutlar trast əməliyyatlarına artan tələbatdan istifadə edərək bazarda öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün bir çox vacib məsələləri həll edirlər. Onlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- aparılan əməliyyatlar və göstərilən xidmətlər dairəsinin genişləndirilməsi;

- müştəri bazasının genişləndirilməsi;
  - müştəri bazasının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması;
  - bank bazarının digər segmentlərinə (tərkib hissəsinə) daxil olması, müdaxilə etməsi;
  - əlavə gəlir əldə edilməsi;
  - müxtəlif müəssisə təşkilat, fiziki şəxslər üzərində nəzarətin əldə olunması;
  - üzərində nəzarətin əldə olunduğu müəssisə, təşkilat, fiziki şəxslərin trust əməliyyatlarında iştirak edən müxtəlif fondları üzərində nəzarətin əldə olunması;
  - payda iştirak etməklə, təsisçi oimaqla, səhm paketinə nəzarətin əldə olunması vasitəsilə iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu ilə qanunvericiliklə banklar üçün müəyyən edilmiş məhdudiyətlərin ötürülməsi;
  - fond bazarının iştirakçısı kimi bankın rolunun yüksəlməsi.
- Göründüyü kimi, trust əməliyyatlarını apararkən banklar yuxarıda qeyd olunan mühüm təsərrüfat əhəmiyyətli vəzifələri yerinə yetirirlər. Ona görə də trust əməliyyatlarının mahiyyəti nəzərdən keçirilərkən qeyd olunanları mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Bankın özünəməxsus spesifik xüsusiyyətindən, onun maliyyə bazarındakı vəziyyətindən və mövqeyindən, onun müştəri bazasının vəziyyətindən və digər iqtisadi şərtlərdən asılı olaraq bankın trust şöbəsinin vəzifələri dəyişə bilər. Trust əməliyyatı göstəricilərinin təhlilini müxtəlif mövqələrdən və yanaşma tərzilə aparmaq olar. Bunun üçün iştirakçıların trust müqaviləsi predmetinə və onların mülkiyyət hüququnun transformasiyasına münasibəti, onların trust əməliyyatlarında funksiyası, iştirakçıların statusu və s. mütləq nəzərdən keçirilməlidir.

Trust əməliyyatının subyektləri aşağıdakılardır:

- ✓ Trustın təsisçisi;
- ✓ Etibarlı idarəedən;

✓ Benefisiar.

Trastın təsisçisi rolunda isə aşağıdakılar çıxış edə bilərlər:

- ✓ Əmlakın sahibi;
- ✓ Hamı;
- ✓ Vəsiyyəti yerinə yetirən.

Trast əməliyyatlarının ikinci iştirakçısı etibarlı idarəedəndir. Bu o şəxsdir ki, əmlakın sahibi müqaviləəsasında öz mülkiyyətini və ya mülkiyyət hüququnu müvəqqəti olaraq ona idarəetməyə və ya konkret olaraq hər hansı bir əməliyyatı icra etmək üçün verir. Trast əməliyyatlarının həyata keçirilməsi komisionçular vasitəsilə icra olunur.

Komisionçu – komisiya müqaviləsi əsasında müştərinin əmlakı hesabına öz adından müəyyən əməliyyatları icra etmək öhdəliyini götürmüşşəxsdir. Komisionçu icra etdiyi işə görə komision haqqı (mükafatı) alır.

Komisionçu rolunda həm fiziki həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilərlər. Hüquqi şəxs rolunda isə kommersion bankı, xüsusi maliyyə institutu, trast şirkəti çıxış edə bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, trast əməliyyatlarının təsnifatı trast əməliyyatlarının formasından, tipindən, aparılan əməliyyatların xarakterindən asılıdır. Bu xüsusiyyətlərindən asılı olaraq trast əməliyyatlarının bir neçə növünü fərqləndirirlər.

Trast əməliyyatlarının növləri aşağıdakılardır:

- ✓ etibarlı idarəetmə;
- ✓ agent xidmətləri.

Etibarlı idarəetmə trast əməliyyatlarında əmlak mülkiyyətçisi ilə etibarlı idarəedən arasında yaranan münasibətlərin formasıdır. Onlar arasında bağlanmış müqaviləyəəsasən mülkiyyət sahibi öz mülkiyyətinin idarəetmə hüququnu etibarlı idarəedənə verir. Bu hüquq əsasında etibarlı idarəedən müxtəlif sövdələşmələr bağlaya və icra edə bilər.

O, eyni zamanda mülkiyyətçidən müəyyən göstəriş və tapşırıqlar alarkən müqavilə əsasında digər hüquqi hərəkətlər edə bilər. İcra etdiyi əməliyyatlara görə o, komisiyon mükafatı alır. Etibarlı idarədən öz fəaliyyəti zamanı müqavilədə nəzərdə tutulduğu kimi öz adından, lakin mülkiyyət sahibinin əmlakı hesabına və onun tapşırığına əsasən çıxış edir. Eyni zamanda fəaliyyətinin nəticələrinə görə maddi məsuliyyət daşıyır.

Agent xidmətləri əməliyyatlarında əmlak üzərində mülkiyyət hüququ (əmlak hüququ) prinsiplərdə (etibar edəndə) qalır. Agent yalnız vəkil edilmiş inanılmış şəxsin funksiyalarını yerinə yetirir. Müqavilə əsasında agent yalnız ona tapşırılmış işin yerinə yetirilməsi keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşıyır. O, bu əməliyyatın son nəticələrinə görə cavabdeh deyildir. Agent müştərinin vəsaitləri hesabına fəaliyyət göstərir və ondan mükafat alır.

Trast əməliyyatları mahiyyət və xarakter etibarilə kommersiya banklarının digər əməliyyatlarından fərqləndiklərinə görə, onların aparılması üçün kommersiya bankları tam sərbəstlik və müstəqillik prinsipi əsasında işləyən bölmə yaradırlar. Bu müstəqillik təkcə təşkilati cəhətə deyil, eyni zamanda həm müştərilərlə əlaqələrə, xidmət növünün – seçilməsinə, informasiya bazasının formalaşmasına və s. aiddir.

Aparılacaq trast əməliyyatlarının həcmindən asılı olaraq kommersiya bankları idarə və ya şöbə yaradırlar. Müxtəlif ölkələrdə kommersiya banklarının trast şöbə və ya idarə yaratması üçün fərqli şərtlər vardır. Məsələn, Rusiya Federasiyasında trast əməliyyatlarının aparılması üçün kommersiya bankları qarşısında aşağıdakı tələblər qoyulmuşdur:

- kommersiya bankının fəaliyyət müddəti 1 ildən çox olmalıdır;
- kommersiya bankının xüsusi kapitalının həcmi 100 mlrd. rubldan çox olmalıdır;

- bank trust əməliyyatlarını icra etməyə başladığı dövrə qədərki son bir il ərzində Mərkəzi Bank qarşısındakı bütün iqtisadi normativlər ehtiyat fonduna məcburi ayırmaları və digər öhdəlikləri yerinə yetirməlidir;

- trust əməliyyatları başlayana kimi son il ərzində bank mənfəətlə işləməlidir, heç olmazsa zərərlə işləməməlidir. Bu şərtlərə əməl edərək, kommersiya bankları özünün trust bölməsini (idarə və ya şöbə) yaradır.

Yaranmış ənənəyə görə banklarda trust əməliyyatlarına rəhbərliyi bank rəhbərinin müavinlərindən biri həyata keçirir. Adətən elə həmin şəxs bankın həm investisiya, həm də fondlarla bağlı fəaliyyətinə də rəhbərlik edir. Təqribi quruluşa görə sonrakı məsul şəxs trust bölməsinin rəhbəridir, O, trust əməliyyatlarına cari rəhbərliyi həyata keçirir, əməkdaşların funksiyalarını müəyyən edir, iş bölgüsünü aparır, proqnozları müəyyən edir, trust əməliyyatları üzrə uçot və hesabatə nəzarət edir, bölmə adından müqavilələr imzalayır, onun icrasına məsuliyyət daşıyır.

Trust əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı banklar müştərinin xarici valyuta ilə olan hesablarına xüsusi diqqət yetirir. Adətən belə hesablarda olan vəsaitlərin daha sabit valyutaya çevrilməsi tövsiyə edilir (məsələn, 50% ABŞ dolları, 30% - EURO, 20% - funt sterlinq). Bu növ diversifikasiya bu və ya digər valyutanın məzənnəsinin kəskin şəkildə dəyişməsi ilə bağlı olan itkilərin qarşısını almağa imkan verir. Hesablaşmaların aparılmasının asanlaşdırılması üçün bir çox banklar müştərilərin bütün valyutalarda olan vəsaitlərini ümumi şəkildə qəbul edilmiş vahidə çevirir. Müştərinin depozit valyutasının seçimi haqqında banka xüsusi tapşırıq vermədikdə onun hesabına xarici valyutada daxil olan məbləğlər istənilən valyutaya çevrilir.

1.3 Kommersiya banklarında korporativ idarəetmənin xüsusiyyətləri

Banklar hüquqi və fiziki şəxslərdən depozitlər cəlb edir, bu vəsaitlər hesabına kreditlər verir, vasitəçilik funksiyalarını həyata keçirmək məqsədilə nağdsız ödənişlər aparır və qismən müştərilərin likvidliyinin təmin olunmasını həyata keçirirlər. Bu baxımdan banklarda idarəetmənin bazar iştirakçıları üçün nə dərəcədə vacib və şəffaf olması aydın görünür.

Azərbaycan Respublikasının kommersiya banklarının və ümumiyyətlə, bütün kredit təşkilatlarının idarəetmə prinsipləri Azərbaycan Respublikasının banklar və bank fəaliyyəti haqqında qanunu ilə müəyyən olunmuşdur.

Bazar münasibətləri şəraitində xüsusilə, son dövrlərdə inkişaf etmiş ölkələrdə baş vermiş və bu gün də davam edən qlobal böhran səbəbindən rəqabətqabiliyyətlilik və maliyyə vəziyyətinin ciddi nəzarətdə saxlanması ilə bərabər, hal-hazırda korporativ idarəetmə indeksi də daha aktual məsələyə çevrilmişdir.

Azərbaycanda korporativ idarəetmənin prinsiplərinin tətbiqi təşəbbüsləri bir neçə il bundan əvvəl başlanmışdır. Buna misal olaraq 2004 –cü ilin martında Mülki Məcəlləyə edilmiş əlavə və dəyişiklikləri, habelə Qiymətli Kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyətini tənzimləyən bir çox normativ sənədləri göstərmək olar. Bank sistemində korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi hələ 2002 –ci ildə Mərkəzi Bank tərəfindən ən mühüm strateji hədəf elan edilmişdir. Əlahiddə qanunvericilik əsasında fəaliyyət göstərdiyindən və kompakt olduğundan bank sektorunda bu prinsiplərin tətbiqi bütövlükdə iqtisadiyyatla müqayisədə daha asan başa gələ bilər. Bunu əsas götürərək, korporativ idarəetmənin bank sektorunda tətbiqi üçün qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır. Bank sistemində korporativ idarəetmənin tətbiqinin əsasları 2004 –cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunlarında səhmdarların hüquqlarının qorunması, maraqlı tərəflərin idarəetmə proseslərində iştirakı, şəffaflıq, daxili nəzarət sistemləri, auditlə

bağlı tələblər və digər məsələlər məhz bu prinsiplərə əsasən müəyyən edilmişdir. Banklarda korporativ idarəetmənin tətbiqi Mərkəzi Bank tərəfindən prudensial tələb kimi müəyyən edilmiş və bununla əlaqədar xüsusi metodoloji tövsiyələr hazırlanmışdır.

Korporativ idarəetmənin zəruriliyi, korporativ idarəetmə problemi, effektiv korporativ idarəetmə strukturu üçün özülün yaradılması üçün Azərbaycanda da Korporativ İdarəetmə Standartları tətbiq edilmişdir. Qeyd edək ki, adı çəkilən standartlar Respublikamızda hələlik ancaq kommertiya banklarına şamil olunur.

Məhz bank sektorunun maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi və dayanıqlıq potensialının artırılması istiqamətində banklarda effektiv və şəffaf, beynəlxalq standartlara uyğun idarəetmə və hesabatlıq sisteminin təşkilinə dair tələblərin gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyəti “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 34.4-cü maddəsinə, habelə “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 22.0.17-ci maddəsinə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 01 iyul tarixli 463 sayılı Fərmanının 4.1.2-ci yarımbəndinə əsasən 11.06.2013-cü il tarixində “Banklarda korporativ idarəetmə standartları” qüvvəyə minmişdir.

Azərbaycan Korporativ İdarəetmə Layihəsi (AKİL) Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) tərəfindən İsveçrənin İqtisadi Məsələlər üzrə Dövlət Katibliyinin (SECO) nəcib dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Layihənin əsas məqsədi kapitala çıxışı asanlaşdırmaq ümidilə Azərbaycanın səhmdar cəmiyyətlərində, o cümlədən, kommertiya banklarında korporativ idarəetmə təcrübəsini təkmilləşdirməkdir.

Layihənin əsas məqsədlərindən biri özəl sektorun inkişafında korporativ idarəetmənin əhəmiyyəti və rolu barədə geniş ictimaiyyətin məlumatının artırılmasıdır. İctimaiyyətin məlumatlandırılması kampaniyasının bir hissəsi kimi layihə çərçivəsində jurnalistlərlə dəyirmi masa arxasında görüşlər və mətbuat konfranslarının keçirilməsi, dövrü bülletenin nəşri və yayılması, layihənin korporativ idarəetmə məsələləri barədə məlumat və faydalı internet ünvanları daxil edilmiş internet səhifəsinin

yaradılması, jurnalistlər və partnyor təşkilatlar üçün təlim kurslarının və seminarların təşkili nəzərdə tutulur.

Korporativ idarəetmə standartı “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 34-cü maddəsinə, habelə Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin “Korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi üzrə prinsiplər”inə uyğun olaraq beynəlxalq korporativ idarəetmə təcrübəsi nəzərə alınmaqla hazırlanmış və banklarda korporativ idarəetmə standartlarını müəyyən edir.

Bu standartların müəyyən edilməsində məqsəd korporativ idarəetməyə dair qanunla müəyyən olunmuş tələbləri əsas tutaraq banklarda etibarlı, şəffaf idarəetmə və hesabatlıq sisteminin təşkili, daxili nəzarətin və risklərin idarə olunmasının effektivliyinin təmin edilməsidir.

Korporativ idarəetmə - bankın strateji baxışı əsasında onun strateji vəzifə və hədəflərinin müəyyən edilməsini, onlara nail olması üçün alət və proseslərin mövcudluğunu, bütün idarəetmə səviyyələrində dəqiq səlahiyyət bölgüsünü, habelə risklərin səmərəli idarə edilməsinə və fəaliyyətinin şəffaflığına nail olunması məqsədi ilə effektiv daxili nəzarət sisteminin tətbiqini təmin edən idarəetmə üsuludur (13 , s.3).

Korporativ idarəetmə şirkətlərin istiqamətləndirilməsi və nəzarəti işində struktur və prosesləri əhatə edən münasibətlər sistemidir. Bu struktur və proseslər rəhbərlik, Müşahidə şurası, nəzarət paketi və azlıq təşkil edən səhm sahibləri, digər maraqlı tərəflər arasında münasibətləri tənzimləyir.

Mərkəzi Bank banklarda korporativ idarəetməni –bankların strateji baxışı əsasında onların strateji vəzifələrinin müəyyən edilməsi, bütün idarəetmə səviyyələrində dəqiq vəzifə bölgüsünün olması, bu vəzifələrin lazımınca icrası, idarəetmə orqanları üzvlərinin tutduğu vəzifələrinə uyğunluğu, risklərin səmərəli idarə edilməsi məqsədi ilə müfəssəl nəzarət sistemlərinin tətbiqi, habelə idarəetmənin şəffaflığına nail olmaq üçün daxili və xarici auditdən istifadəni təmin edən prudensial idarəetmə üsulu kimi görür (6, s.3)

Korporativ idarəetmə təsərrüfat cəmiyyətlərinin idarə edilməsi ilə bağlı maraqlı şəxslər arasında yaranan münasibətləri tənzimləyən proseslər və strukturlardır. Korporativ idarəetmənin əsas məqsədi təsərrüfat cəmiyyətinin maraqlı şəxslərinin (iştirakçıların (səhmdarların), Müşahidə şurasının, icra orqanlarının (menecmentin) və digər əlaqəli şəxslərin) mənafelərinin uzlaşdırılmasından ibarətdir.

Korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi səhmdar cəmiyyətlərində idarəetmənin beynəlxalq qaydalara uyğun təşkil olunması, habelə cəmiyyətin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün zəmin yaradır.

Korporativ idarəetmə standartlarına görə, bankların ali idarəetmə forması səhmdarların ümumi yığıncağıdır. Səhmdarların ümumi yığıncağı –səhmdar cəmiyyətinin özünün səhmdarları tərəfindən idarə edilməsi formasıdır. Səhmdarların illik yığıncağının öhdəliyi səhmdarlar tərəfindən formalaşır. Cəmiyyətin toplam olaraq 2%-dən az olmayaraq səsverən səhmlərinin sahibi olan səhmdarlar maliyyə ilinin bitməsindən 30 gündən gec olmayaraq (əgər nizamnamədə daha gec müddət nəzərdə tutulmayıbsa) səhmdarların illik ümumi yığıncağının gündəliyinə təkliflər edə və cəmiyyətin direktorlar şurasına, təftiş və hesablama komissiyalarına namizədlər (namizədlərin sayı müvafiq orqanın say tərkibindən artıq ola bilməz), həmçinin, təkbaşına icra orqanı vəzifəsinə namizəd irəli sürə bilərlər. Daxil olmuş hər bir təklif üzrə direktorlar şurası onun qəbul edilməsi və ya rədd edilməsi barədə ayrıca qərar qəbul edir.

Ümumi Yığıncaq səhmdarlara aşağıdakılar üçün imkan yaradır (5 , s.6):

- cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı qərarlar qəbul etmək;
- cəmiyyətin fəaliyyəti barədə məlumat almaq.

Cəmiyyətin nizamnaməsində Ümumi Yığıncağın müstəsna səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxil olunmalıdır:

- cəmiyyətin nizamnaməsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi, o cümlədən, nizamnamənin yeni redaksiyada təsdiq edilməsi;
- cəmiyyətin nizamnamə kapitalının artırılması və azaldılması;
- cəmiyyətin borc qiymətli kağızlarının buraxılması;

- cəmiyyətin qiymətli kağızlarının xırdalanması, birləşdirilməsi və konvertasiyası;
- cəmiyyətin yenidən təşkili və ləğvi;
- cəmiyyətin müşahidə şurası və hesablama komissiyasına üzvlərin təyin edilməsi;
- cəmiyyətin kənar auditorunun təyin edilməsi;
- cəmiyyətin illik hesabatlarının təsdiq edilməsi;
- xalis mənfəətin maliyyə ili üzrə dividend şəklində səhmdarlar arasında bölüşdürülməsi;
- xüsusi əhəmiyyətli əqdlərin təsdiq edilməsi;
- qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda aidiyyəti şəxslərlə əqdlərin təsdiq edilməsi;
- cəmiyyət tərəfindən törəmə hüquqi şəxslərin təsis edilməsi;
- cəmiyyətin nizamnamə kapitalına pul olmayan qoyuluşların dəyərinin müəyyən edilməsi;
- Müşahidə şurasının üzvləri üçün mükafatlandırma sisteminin müəyyən edilməsi;
- cəmiyyətin fondlarda, ictimai birliklərdə, hüquqi şəxslərin ittifaqlarında iştirakı.

Cəmiyyətlərdə Müşahidə şurası təşkil olunmalı, onun vəzifələri və məsuliyyətini müəyyən edən əsasnamə qəbul olunmalıdır.

Səhmdar cəmiyyətində mülkiyyətçilik idarəetmədən (menecmentdən) ayrı olduğundan, mülkiyyətçilərin maraqlarının təmin edilməsi baxımından icra orqanlarının (menecerlərin) fəaliyyətinə nəzarət edilməsi ön plana çıxır. Bununla yanaşı, bir çox hallarda mülkiyyətçilər cəmiyyətin inkişafı strategiyasının müəyyən edilməsi və onun fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyin həyata keçirilməsi ilə bağlı kifayət qədər imkana (səriştəyə) malik olurlar. Bu səbəbdən həmin işləri həyata keçirməyə qadir olan, bununla bağlı lazımi bilik, bacarıq və təcrübəyə malik bir idarəetmə

institutunun təsis edilməsinə ehtiyac yaranır. Qeyd edilən funksiyalar cəmiyyətdə Müşahidə şurası tərəfindən həyata keçirilir.

Cəmiyyətdə effektiv nəzarət sistemi onun səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri məsələdir. Effektiv nəzarət sistemi cəmiyyətin fəaliyyəti üçün vacib olan məsələləri diqqət mərkəzində saxlanması, onun müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq fəaliyyətinin təmin edilməsi, korporativ hərəkətlərə münasibət bildirilməsi ilə yanaşı, cəmiyyətin fəaliyyəti üçün lüzumsuz maneələrin yaratmamasını tələb edir. Eyni zamanda, effektiv nəzarət sistemi cəmiyyətin risklərinin idarə olunmasını, onların cəmiyyətin fəaliyyətinə təsirinin azaldılması ilə bağlı tədbirləri nəzərdə tutur.

Bütün bunlara nail olmaq üçün müşahidə şurası tərəfindən aşağıdakıların həyata keçirilməsi zəruridir:

- Cəmiyyətinin daxili qaydalarının təsdiq edilməsi;
- Cəmiyyətin xüsusi əhəmiyyətli əqdlərinin, aidiyyəti şəxslərlə bağlanacaq əqdlərinin dairəsinin müəyyən edilməsi, bu əqdlərin, habelə kredit (maliyyə institutları olmayan şirkətlər üçün) verilməsi və alınması ilə bağlı əqdlərin ilkin təhlili və onların ümumi yığıncağın müzakirəsinə verilib-verilməməsi barədə qərarın qəbul edilməsi;
- Cəmiyyətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin müntəzəm olaraq yoxlanılması;
- Risklərin idarə edilməsi sisteminin olmasının şirkətdə olmasını təmin etməsi. Bu məqsədlə, cəmiyyətin fəaliyyəti prosesində mövcud olan risklərin aşkar edilib qiymətləndirilməsinin, bu risklərin cəmiyyətə təsirinin nəticələrinin azaldılması istiqamətində işlərin görülməsinin təmin edilməsi;
- Cəmiyyətin icra orqanlarının fəaliyyəti üzərində nəzarətin keçirilməsi. İcra orqanları qarşısında qoyulmuş vəzifələrin icra vəziyyətinin müntəzəm olaraq yoxlanılması, bununla bağlı onlardan hesabatlar, arayışlar, izahatlar tələb olunması və onlara göstərişlərin verilməsi.

Müşahidə şurasının fəaliyyəti səhmdarların hüquqlarının reallaşdırılması, onların maraqlarının təmin edilməsi istiqamətində tədbirlərə yönəldilməlidir. Bu

baxımdan, səhmdarların idarəetmə funksiyalarının həyata keçirilməsi formasının ümumi yığıncaq olduğunu nəzərə alsaq, ümumi yığıncağın işinin təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qanunlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə Milli Bank 2004 –cü ilin sonunda “Banklarda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi” qaydalarını, habelə banklarda tətbiq üçün tövsiyyə olunan “Strateji Planlaşdırma və Təşkilati Struktur”, “Maliyyə İdarəetməsi və Hesabatları”, “Risklərin İdarə Edilməsi”, “Daxili Audit”, “İnformasiya Texnologiyaları”, “İnsan Resursları və Riayət Olunma” standartlarını hazırlamış və banklara göndərmişdir.

“Banklarda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi” qaydalarında bankda strateji planlaşdırma prosesinin təşkili, bankın idarə edilməsi, təşkilati strukturu və rəqlamentinin tərtib olunması, Müşahidə Şurası, onun iclasları, inzibatçılarla münasibətlər, Audit və digər daxili komitələr, audit bölməsi, bankın icra orqanı olan İdarə Heyətinin səlahiyyətləri, maliyyə idarəedilməsi və hesabatlığı, maliyyə açıqlanması və şəffaflığı, inzibatçıların vəzifələrinin icrasına tələblər, əmək haqqı və mükafatlandırma sistemi, korporativ və etik dəyərlər, məsuliyyət kimi bölmələr daxil edilmişdir.

“*Strateji Planlaşdırma və Təşkilati Struktur*” Standartının məqsədi mükəmməl prinsip və metodologiyaları əsas tutaraq hər bir banka aşağıdakılara nail olmaq üçün köməklik göstərməkdədir:

- Strateji baxışın müəyyən edilməsi və Missiya Hesabatının tərtib edilməsi;
- Bankın Strateji Baxışının həyata keçirilməsi üçün Strateji Planın hazırlanması;
- Strateji Planın tətbiqini dəstəkləyən təşkilati strukturun yaradılması və adekvat biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;
- Bankın fəaliyyət nəticələrinin Strateji Plana uyğun olub –olmamasına nəzarət edilməsi, bankın fəaliyyətinə və bazar şəraitinin inkişafına uyğun olaraq Strateji Planın yenidən qiymətləndirilməsi.

“Maliyyə İdarəetməsi və Hesabatları” Standartının məqsədi banka maliyyə idarəetməsi və hesabatlar sahəsində prosedurların müəyyən edilməsində köməklik göstərməkdir. Hər bir bank bu Standartı öz tələblərinə və vəziyyətinə uyğun olaraq tətbiq etməlidir.

“Risklərin İdarə Edilməsi” Standartının məqsədi bankda risklərin idarə edilməsinin təşkilinə köməklik etmək və bu funksiya və prosedurları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Hər bir bank bu Standartın müddəalarını fəaliyyəti nəticəsində üzləşdiyi risklərin növlərinə, xüsusiyyətlərinə və həcminə, həmçinin sağlam nəzarət mühitinə uyğun olaraq tətbiq etməlidir.

“Daxili Audit” Standartının məqsədi hər bir banka qüvvədə olan qanun və normativ sənədlərə, həmçinin beynəlxalq praktikaya əsasən daxili auditin strukturunun yaradılmasına və prosedurların müəyyən edilməsinə köməklik göstərməkdir.

“İnformasiya Texnologiyaları” Standartının məqsədi informasiya texnologiyalarının (“İT”) idarə edilməsi və nəzarəti , eləcə də İT ilə bağlı təhlükəsizlik sistemlərinin və prosedurların hazırlanmasında banka köməklik göstərməkdir. Bu Standart həmçinin banklara İT sistemlərinin texniki təsnifatı haqqında məlumat verir.

“İnsan Resursları və Riayət Olunma” Standartının məqsədi Azərbaycan Respublikasının bütün bankları tərəfindən mövcud qanunlara və beynəlxalq təcrübəyə uyğun insan resurslarının idarə edilməsi prosedurlarını müəyyən etməkdə köməklik göstərməkdir. Hər bir bank bu Standartı öz tələblərinə və vəziyyətinə uyğun olaraq tətbiq etməkdədir.

İdarəedilməsi yaxşı təşkil olunmuş şirkət öz səhmdarları və digər maraqlı tərəflər (məsələn, əməkdaşlar, kreditorlar, müştərilər və geniş ictimaiyyət) qarşısında məsuliyyət daşıyır və şəffaflığı təmin edir. Nəticədə, korporativ idarəetmə nöqtəyindən yaxşı təşkil edilmiş şirkət həmçinin, digər aspektlərdə, məsələn, ətraf mühit və sosial sahələrdə inkişaf etmək imkanına malikdir.

***Fəsil 2.Maliyyə menecmenti sistemində kommertiya bankının
xərcinin tənzimlənməsi***

**2.1.Kommertiya banklarının xərclərinin məzmunu,təsnifatı və
uçotunun təşkili**

Kommertiya banklarının fəaliyyətinin nəticələri onların maliyyə vəziyyətləri ilə müəyyən olunur.Maliyyə nəticələri dedikdə,bankın gəlirləri, xərcləri və onlar arasındakı fərqi kimi müəyyən edilən mənfəət və itkilər başa düşülür (15, s.112) .

Biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün qurumlar kimi banklar da müəyyən xərclər etməklə gəlirlər əldə edirlər.Kommertiya banklarının xərcləri dedikdə banka bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün və fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə əlaqədar olan xərclər nəzərdə tutulur

Kommertiya banklarının xərclərini aşağıdakı maddələr üzrə təsnifləşdirmək olar[29]:

1.Bilavasitə bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan xərclər:

➤ tələbli hesablar üzrə hesablanmış və ödənilmiş faizlər,o cümlədən müəssisə və təşkilatların cari hesabları, müxbir bankların "Loro" hesabları,sabit müddətli depozitlər, həmçinin banklararası kreditlər üzrə;

➤ nağd və nağdsız xarici valyuta ilə əməliyyatlar üzrə xərclər;

➤ qiymətli kağızlarla əməliyyatlar üzrə xərclər;

➤ qiymətli metallarla əməliyyatlar üzrə xərclər;

➤ pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların və digər dəyərlərin saxlanması və daşınması ilə bağlı xərclər;

➤ əməliyyat xərcləri.

2. Təsərrüfat fəaliyyətinin təminatı ilə bağlı maddi-texniki bazanın məzmunu ilə əlaqədar bank xərcləri:

➤ əsas fondlara və qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya ayırmaları;

➤ əsas vəsaitlər üzrə icarə haqqı;

➤ istismar xərcləri məzmunca bina, avadanlıq, nəqliyyat;

- dəftərxana xərcləri.

3. Bank əməliyyatlarının aparılması üçün şərait yaradan xərclər:

- hesab-kassa xidmətlərinin ödənilməsi və hesablama mərkəzləri üzrə xərclər;
- poçt, teleqraf, telefon və faks və peyk rabitədən istifadə, o cümlədən digər rabitə xidmətlərinin ödənilməsi üçün xərclər;
- ödəniş vasitələrinin (plastik kartlar, yol çekləri və s) tətbiqi və hazırlanması ilə bağlı xərclər;
- hesabat formaları, qəbz kitabçaları, digər daşıyıcılar, bank məlumat blankının hazırlanması və alınması üzrə xərclər;
- təhsil müəssisələri ilə müqavilələr əsasında ,bank işçilərinin ixtisasartırma və yenidən hazırlanması üzrə xərclərin ödənilməsi;

4. Bank imici ilə bağlı xərclər:

- təmsilçilik xərcləri;
- reklam xərcləri;
- ezamiyyət xərcləri;
- məsləhət, marketinq, informasiya xidmətlərinin ödənilməsi;
- Mərkəzi Bankın tələblərinə uyğun olaraq illik mühasibat hesabatının təsdiqi məqsədi ilə müqavilə əsasında müstəqil auditor xidmətlərinin ödənilməsi;
- Mərkəzi Bankın tələblərinə uyğun olaraq, bank tərəfindən yaradılan xüsusi ehtiyatlara ayırmalar .

5. Bank işçilərinin əməyinin ödənilməsi üzrə idarəetmə aparatının saxlanılması xərcləri.

6. Vergi, bankın daxili qanunvericiliyinə uyğun xərclər.

Kommersiya banklarının xərclərini qeydiyyat üsulları və növlərinə görə qruplara ayırmaq mümkündür .Növünə görə məsrəfləri aşağıdakı kimi ayırd etmək olar:

- faizli məsrəflər,
- faizsiz məsrəflər,

- digər məsrəflərə ayırd edilir.

Faizli məsrəflər müddətli depozitlər və əmanət qoyuluşlarından müştərilərə ödənilmiş faizlərdən təşkil olunur. Buraya eləcə də digər bankların depozitləri, kredit əməliyyatları, qiymətli kağızların buraxılışı da daxildir.

Faizsiz məsrəflər – bank tərəfindən qiymətli kağızlar üzrə, xarici valyuta, kassa və hesablaşma əməliyyatlarına sərf olunan məsrəflər aiddir.

Digər məsrəflər veksəl üzrə diskont əməliyyatları, vergilərin ödənilməsi, qiymətli kağızlar bazarında spekulativ əməliyyatların itkiləri, valyuta bazarı əməliyyatları, bank əmlakının satışına aid ehtiyat vəsaitlərinin təşkili ilə sıx əlaqədardır.

Bank sistemində faizlə əlaqədar olan xərclər bank xərclərində nisbətən yüksək çəkiyə malikdir. Təbiidir ki, banklar mənfəətli işləmək üçün xərclərin azaldılmasına xüsusən də xərc maddələrində yüksək çəkiyə malik xərclərin azaldılmasına çalışırlar. Lakin bu proses elə aparılmalıdır ki, o bankın fəaliyyətinə xəter yetirməsin.

Bankın xərclərini aşağıdakı kimi də təqdim etmək olar:

Bütün xərclər = əməliyyat xərcləri + bank funksiyalarının təmin edilməsi üzrə xərclər + digər xərclər.

Kommersiya banklarının gəlirləri bank mənfəətinin formalaşmasının əsas amildir. Kommersiya banklarının gəlirləri bank və qeyri-bank əməliyyatları ilə bağlı olan pul vəsaitlərinin cəmi kimi başa düşülür.

Kommersiya banklarının gəlir mənbəyinin əsasını fəaliyyətinin müxtəlif növləri təşkil edir. Bank fəaliyyətinin elementləri aşağıdakılardır:

- kredit fəaliyyəti,
- diskont-fəaliyyət,
- mühafizə fəaliyyəti,
- bankın zəmanətli fəaliyyəti,
- qiymətli kağızlarla fəaliyyət,

- əmanətçilərin tapşırığına əsasən depozit qoyuluşuna,
- əməliyyatların icrasına əsaslanan fəaliyyət,
- digər banklar ilə müxbir münasibətlərin şəbəkəsinin fəaliyyəti,
- qeyri-ənənəvi bankın xidmətlər şəbəkəsinin fəaliyyəti,
- kredit fəaliyyəti iki əsas elementdən ibarətdir:

❖ faiz mükafatı müqabilində müştərilərə, və digər kommersiya banklarına kreditin və sərbəst resursların müvəqqəti istifadəyə verilməsi.

❖ kredit fəaliyyətinin ikinci hissəsi digər bankda banklararası kredit və ya müddətli depozit forması ala bilər. Kredit fəaliyyətində gəlir faiz şəklində çıxış edir.

Formasına görə kommersiya bankınının gəlirləri faiz və qeyri - faiz gəlirlərinə ayrılır.

Faiz gəlirlərinin aşağıdakı növləri vardır:

- manatla və xarici valyutada verilmiş kreditlər üzrə alınmış faizlər;
- alınmış depozitlər və digər yerləşdirilmiş vəsaitlər üzrə faizlər;
- qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan əldə olunan faizlər;
- digər - faiz gəlirləri.

Qeyri-faiz gəlirlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- xarici valyuta ilə əməliyyatlardan gəlirlər;
- qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan qeyri-faiz gəlirləri;
- göstərilən xidmətlərə görə əldə olunan komisyona mükafatları;
- digər qeyri-faiz gəlirləri.

Faiz gəlirləri kommersiya bankları üçün əsas qazanc mənbəyidir. Adətən, bank gəlirlərinin ümumi məbləğinin təxminən 80% -i onların payına düşür.

Diskont-fəaliyyəti bank tərəfindən ödənilməmiş veksellərin, çeklərin, müəyyən güzəştlər ilə diskontların alınması deməkdir. Diskont-fəaliyyətin müxtəlif növlərindən biri də bankın faktoring əməliyyatlarıdır.

Faktoring əməliyyatları 2 növə bölünür:

- reqress hüququna malik;
- reqress hüququ olmayan.

I halda bank, borcu vaxtı-vaxtında ödəmədiyinə görə tədavülçünü cərimə edir.

II halda isə bank bu cür hüquqa malik deyil. Ona görə də, bank faktoring əməliyyatına dair mükafat tələb etdikdə daha böyük təhlükə ilə qarşılaşır. Belə ki, tədarükçünün satılmış məhsulunun gəlirini azaldır və satılmış əmtəə malının dəyəri misləndə güzəşt təyin edir. Güzəştin miqdarı iki element əsasında müəyyən olunur:

- ❖ bankın kredit ehtiyatlarından müxtəlif xassəli alqı-satqı prosesində istifadə edilməsi;
- ❖ xidmətlərin göstərilməsinə görə komissiyon mükafatlandırma. Bu mükafatın məbləği də öz növbəsində faktoring əməliyyatının növləri ilə əlaqədar təhlükədən asılı olaraq hələ də dəqiq müəyyən olunmur.

Faktoring əməliyyatları zamanı komissiya ehtiyatların dəyərinə görə faiz ödənişlərinin, tələblərdən asılı faizlərin vasitəsilə müəyyən olunan diskontun parametrlərinin eləcə gətirdiyi çətinliklər ilə qarşılaşır. Faktoring əməliyyatlarının (FƏ) gəliri bankın faiz mədaxilinə aiddir.

Mühafizə fəaliyyəti bank əməliyyatlarına uyğun olan trust (etibarlı) və agent xidmətlərinə əsaslanır. Fəaliyyətin bu növü müştərinin əmlakının idarəedilməsinə və bu əmlak ilə bilavasitə bağlı olan tapşırıqlar üzrə ayrı-ayrı konkret əməliyyatların icrasına görə bankın gəlir mənbəyidir. Məsələn: trust müqaviləsi əsasında bank müştərinin pul vəsaitinin hesablarda yerləşdirilməsi və müştərini müəyyən gəlirlə təmin etmək vəzifəsini öhdəsinə götürür. Trust əməliyyatları zamanı müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq müştərinin gəliri bankın mədaxilindən az da ola bilər. Deməli, agent əməliyyatlarından fərqli olaraq trust xidmətlərinə görə komissiya daha yüksək göstəricilərə malik olur. Bu xüsusiyyət trust xidmətləri müqabilində komissiyon mükafatın quruluş tərkibini müəyyən edir. Buraya əmlakın idarə olunmasına dair qiyməti təyin edilmiş mükafat və iş fəaliyyətinin nəticəsinə görə mükafatlandırma daxildir.

Qiymətli kağızlarla fəaliyyəti – bankın qiymətli kağızlar buraxmasından, qiymətli kağızların bazarda reallaşmasından, ikinci növ bazar sistemində digər emitent idarələrin qiymətli kağızları ilə təşkil olunmuş əməliyyatlardan, müəssisələrin özəlləşdirilməsi ilə əlaqədar xidmətlər şəbəkəsindən ibarətdir. Kommersiyanın bu növündən gələn bankın gəliri şəxsi və emitent idarələrin qiymətli kağızlarının alqı-satqının kursu üzrə fərqlər, özəlləşmə xidmətlərinin tapşırıqları əsasında toplanılır.

Bankın zəmanətli fəaliyyəti daima gəlir gətirir. Müştərilə hesablaşmaların təşkili və kreditlərin alınması üçün müxtəlif növlü zəmanətlərin verilməsi müqabilində bank pul mükafatı ala bilər. Lakin bankın təmənnasız zəmanətli fəaliyyəti də mövcuddur. Bu, müştəri bankın şəxsi imicini qoruduğu an və sərfəli xidmətlərin icrası zamanı baş verir.

Əmanətlərin cəlb edilməsi və əmanətçinin tapşırığına əsasən əməliyyatların icrası ilə bağlı fəaliyyət. Fəaliyyətin bu növü gəliri növbəti üsullar vasitəsilə almağa imkan yaradır:

- komissiyon mükafatlandırmaya əsasən:

- a) hesabların açılmasına görə;
- b) hesablaşmaların aparılmasına görə.

- Müəyyən dövr üçün təyin edilmiş komissiya (pul vahidi ilə).

Dövriyyədən əldə olunan komissiya. (dövriyyəyə görə %-lə)

- a) hesab üzrə əməliyyat siyahısının təqdimatı;
- b) qapalı hesablar;

c) hesablaşma xarakterli əməliyyatların və ya nağd pulların verilməsinin həyata keçirilməsi üzrə.

Bank digər bank birliklərinə verdiyi kreditlərdən müəyyən qədər faiz əldə edərsə, bu zaman gəlir mənbəyi kimi müxbir münasibətləri çıxış edir. Gəlir faiz tarifinin səviyyəsindən və köçürülmə qaydasından, kreditin verilmə müddətinin uzadılmasından asılıdır.

Qeyri-ənənəvi bank xidmətlərinin gəliri lizinq, məlumat, məsləhətləşmə, valyuta dövriyyəsi (dəyişkən), müştəriləriyə bank tədrisi xidmətlərindən toplanmış

mədaxildir. Lizinq əməliyyatlarının gəlirinə lizinq ödənişləri, faiz ödəmələri və xidmətlərə dair mükafat daxildir.

Bank əmlakının reallaşması üzrə birdəfəlik sazişlər ilə əlaqədar olan gözlənilməyən gəlirlər. Bu cür mədaxil balans qiymətləri üzərində bazar qiymətlərinin artımı nəticəsində əmələ gəlir. Əks təqdirdə əməliyyatlar məsrəflər ilə sıx bağlı olur. Bu da bankın bilavasitə itkilərinə səbəb olur. Beləliklə, kommersion banklarının gəlirinin hər bir növünü quruluşuna əsasən 3 qrupa bölmək mümkündür:

- ❖ faiz gəliri;
- ❖ bankın xidmətləri nəticəsində kommission ödəmələrdən əldə olunan gəlir;
- ❖ digər növ gəlirlər (buraya bazarda baş verən möhtəkir əməliyyatlardan əldə olunan gəlir, satılmış əmlakın balans və bazar qiymətləri arasındakı fərq, qiymətli kağızların və digər aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi, alınmış cərimələr, şikayətlərə aiddir).

Sadalanan xidmət növləri üzrə gəlirlər banka ödəmələrdəki yubanmaları, bank risklərini ört-bastır edir, və mənfəətini yaradır. Gəlirin digər xüsusiyyətindən biri onun dəyərlilik xassəsidir. Bank bazarında qiymətlər tələb və təklifin təsiri nəticəsində müəyyənləşir. Bununla bərabər gəlirin hər bir növü spesifik cəhətləri ilə fərqlənir.

Kredit faizi dəyərin müvəqqəti istifadəsinin özünəməxsus qiymətidir. Kredit faizi növlərinin təsnifatı kreditin növlərinə, (kommersion faizi, bank və istehsal faizi) kredit idarələrinin növlərinə (milli bankın qeydiyyat faizi, bank və lombard faizi), kreditin müddətinə (qısamüddətli kreditlər və ya pul vəsaiti bazarının tarifi, uzunmüddətli kreditlər və ya istiqraz və rəqələrinin tarifi), kreditlərin növlərinə (overdraft üzrə dövriyyə vəsaitləri vasitəsilə kredit faizləri, buraya veksellərin uçuşuna, məqsədli kreditlərə dair faizlər də aiddir), əməliyyatların növlərinə (kreditlər, banklararası kreditlər, depozitlər üzrə faizlər), köçürmə üsullarına (sadə və mürəkkəb, adi və dəqiq köçürmələr) əsaslanır.

Növündən asılı olmayaraq razılaşdırılmış kredit faizi kommersion bankları üçün zəruri olan kredit ehtiyatları və marjaların qiymətləri əsasında müəyyən olunur. Bu zaman kredit ehtiyatlarının qiyməti real surətdə nəzərə alınır. Ehtiyatların

real qiymətinin bazar qiymətləri normasından kənara çıxması zəruri ehtiyatların təsiri nəticəsində baş verir. Bank üçün faiz marjasının kifayət qədər olması ümumi bank vəsait ödənişinin yubanmalarının qarşısını alır və mədaxili artırır. Bundan başqa, razılaşdırılmış faiz inflyasiyanın və bank təhlükəsinin artım dərəcəsini nəzərə almalıdır.

Komissiya – bank əməliyyatları xidmətlərinin mükafatlandırılmasının adıdır. O, latınca «comissio» sözündən əmələ gəlmişdir ki, bu da tərcümədə «tapşırıq» deməkdir. Onun miqyasının müəyyənləşdirilməsinə xidmətlərin maya dəyəri və zəruri mənfəət daxildir. Lakin təklif və tələbdən asılı olaraq komissiya (mükafat tarifi) maya dəyərindən yüksək və ya aşağı ola bilər. Xidmətlərin maya dəyərində və onun bazar qiymətləri normasından kənara çıxmasına daimi nəzarət olunmalıdır. Bunun əsasında xidmətlərin inkişafının istiqamətləndirilməsi və xidmətlərin maya dəyərinin azaldılmasına dair tədbirləri haqqında məsələlər öz həllini tapır.

Gəlir mənbəyi müəyyən qədər sabit və qeyri-sabit növlərə bölünür.

Müəyyən qədər sabit gəlir mənbəyinə bank xidmətlərinin faizli və faizsiz mədaxilini aid edirlər. Qeyri-sabit gəlir mənbəyinə isə qiymətli kağızların ikinci bazarında qabaqcadan nəzərə alınmayan əməliyyatlar vasitəsilə əldə olunmuş mədaxil daxildir. Müasir şəraitdə bir çox banklar qeyri-sabit gəlir mənbəyinə valyuta əməliyyatlarının mədaxilini də aid edirlər. Bankın inkişafının arzu olunan cərəyanı (istiqaməti) sabit gəlir mənbəyinin artımı, mədaxilin artımına qeyri-sabit gəlir mənbəyinin təsir etməməsidir.

2.2 Kommersiya banklarının gəlir və xərclərinin dinamikası və strukturunun təhlili

Kommersiya bankının gəlir səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin əsas üsulları kimi bunları ayırd etmək mümkündür:

- gəlir mənbələrinin struktur təhlili;
- maliyyə əmsalları sisteminin təhlili;
- amillərin təhlili.

Struktur təhlilin məqsədi – əsas gəlir mənbəyini aşkar etməkdən və onu sabitlik nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirməkdən, gələcəkdə də artım perspektivlərini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir.

Kommersiya bankının gəlir və məsrəflərinin qiymətləndirilməsinin əsas üsulları kimi qeyd etdiyimiz kimi, gəlir və məsrəflərin nisbi səviyyəsini xarakterizə edən maliyyə əmsallarının hesablanması da daxil etməklə struktur təhlil, gəlir və məsrəflərin dinamikliyinin təhlili təşkil edir. Üsulların vəhdəti bankın gəlir və məsrəflərinə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından qiymət verməyə icazə verir.

Bank gəlirlərinin struktur təhlilinin məqsədi isə gəlir mənbələrinin sabitliyinin qiymətləndirilməsi və gələcəkdə qorunması üçün onların əsas növlərinin aşkar olunmasından ibarət olur. Təhlil ötən illər ərzində əldə olunan faktiki məlumatların əsasında aparılır. Xarici ölkələrin təcrübəsində minimum üç il uzun müddət kimi qəbul olunur.

Sabitliyin qiymətləndirilməsi üçün gəlirlər iki qrupa bölünür.

Birinci qrupa təbiətə sabit olan bank xidmətlərinə görə komissiya şəklində çıxış edən faizli və ya faizsiz gəlir, yəni əməliyyat gəlirləri aid olur. İkinci qrupa bazarda həyata keçirilən əməliyyatlardan əldə olunan gəlirlər, yəni möhtəkir gəlirlər, eləcə də aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsindən əldə olunan gəlirlər və birdəfəlik xarakterli nəzərdə tutulmayan gəlirlər aid olur. Digər birdəfəlik gəlirlər qeyri-sabit olur. Bankın ümumi gəlirlərinin artım tempinin və məbləğinin, vəsaitlərin daxil olmasının bu ikinci qrupu tərəfindən təyin olunması arzuolunmazdır.

Bank məsrəflərinin struktur təhlili onların növlərinin, artım templərinin və amillərinin aşkar olunması üçün həyata keçirilir.

Struktur təhlilin ümumi nəticələrinə əsasən bankın gəlir və məsrəflərinin əsas növlərinin daha dərin tədqiqatı həyata keçirilir. Məsələn, faizli gəlirin təhlili zamanı onun mənbələr baxımından strukturu (daxili kreditlər, banklararası kreditlər, qiymətli kağızlar, lizinq və digər əməliyyatlar), onun həcminə verilən kreditlərin və faiz dərəcələrinin təsiri, əməliyyatların ayrı-ayrı növləri üzrə faiz gəlirinin nisbi səviyyəsi, faizli marjanın dinamikası tədqiq olunur. Faiz marjasının enməsi ənənəsi bankın müflis olmasının göstəricisidir.

Faizsiz gəlirin təhlili kreditsiz xidmətlərin ayrı-ayrı növləri baxımından onun strukturunun, bu xidmətlər bazarında bankın mövqelərinin qorunması və möhkəmləndirilməsi ehtimalının, xidmətlərin qiyməti ilə maya dəyərinin qarşılıqlı nisbətindən, faizsiz gəlirin elementlərinin həcmindən dəyişilməsi səbəblərinin öyrənilməsi kimi elementlərdən ibarət olur.

Xərclərin ətraflı təhlili zamanı faizli və faizsiz məsrəflərin qarşılıqlı nisbətindən, bankın iş təminatının məsrəfləri ilə əlaqədar məsrəflərin payına, o cümlədən də inzibati-təsərrüfat məsrəflərinin, risklərin ödənilməsi ilə bağlı məsrəflərin payına, həmçinin məsrəflərin ayrı-ayrı növlərinin həcmindən dəyişilməsi səbəblərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Gəlir və xərclərin struktur təhlili üsullarından biri də – onların nisbi həcmələrinin dinamikasının qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Məsələn, gəlirlərin və məsrəflərin, faizli gəlirlərin, faizli məsrəflərin, faizli marjanın, faizsiz gəlirin və məsrəfin ümumi həcmindən balansının nəticəsinə faizlər ilə nisbətləri bu cür göstərici kimi çıxış edir.

Bankın məsrəfləri və gəlirlərinin səviyyələrinin qiymətləndirilməsi üçün Respublikamızda fəaliyyət göstərən “ Xalq bank ASC “kommersiya bankının maliyyə hesabatlarına nəzər salmaq.

Cədvəl 1.

Xalq bankın mənfəət və zərər hesabatı (Min . Manatla).

Mənfəət və zərər maddələri	2012	2013	2014
1. Faiz və gəlirlərin bu qəbildən olan növləri, cəmi	60916,35	77238,40	87154,096
a) kreditlər üzrə faizlər, cəmi	60131,53	76670,23	86518,766
b) banklararası bazarın qısamüddətli maliyyə alətləri (7-ci gün də daxil olmaqla, 7 günədək olan kreditlər)	0	0	0
c) digər banklarda depozitlər	0,18	2,900	87,9
d) qiymətli kağızlara investisiyalar	0	0	0
e) ticarət üçün qiymətli kağızlar	784,64	565,27	547,43
f) maliyyə lizinqi	0	0	0
2. Faizlər və onlara bağlı xərclər, cəmi	26284,13	32738,75	35877,06
a) depozitlər üzrə faizlər, cəmi	21664.18	25752.66	28040.52
b) AMB-nin kreditləri	831.33	1197.81	1334.43
c) faizlərlə bağlı digər xərclər	118.44	992.47	1994.71
3.Xalis faiz mənfəəti (zərəri)	34632,22	44499,65	51277,04
4. Qeyri-faiz gəlirləri, cəmi	7901,98	1064,14	5268,20
a) hesabların aparılması üzrə xidmətlərdən komissiyon gəliri	4270.64	2601.45	2699.41
b) məzənnə dəyişməsi daxil olmaqla, valyuta əməliyyatlarından xalis gəlir	3073.27	-3378	1039.74
c) digər xidmət növlərindən komissiyon gəliri	0	1409.65	1138.92
d) digər qeyri-faiz gəlir növləri	558.07	431.04	390.13
5. Qeyri-faiz xərcləri, cəmi	21542,14	25024,70	27903,765
a) əmək haqqı və digər kompensasiya növləri, cəmi	6395,41	11449,83	14104,325
b) bank fəaliyyətində istifadə olunan əsas vəsaitlərlə bağlı xərclər, cəmi	7043,88	8755,56	9628,08
c) əməliyyat və digər qeyri-faiz xərclərinin sair növləri	5693,94	4819,31	4171,36
6. Xalis əməliyyat mənfəəti (zərəri)	20992,06	20539,09	28641,47
7. Aktivlər üzrə mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın yaradılmasına ayırmalar (xərclər)	3163,94	2941,88	9286,90
8. Vergilər və bank fəaliyyəti ilə bağlı gözlənilməz xərclər ödənilənədək xalis mənfəət (zərər)	17828,12	17597,21	19354,57
9. Gözlənilməz fəaliyyət növlərindən və əvvəlki dövr üçün uçotdakı dəyişikliklərdən mənfəət (zərər), cəmi	51,81	222,08	-138,42

10. Vergilər ödənilənədək xalis mənfəət (zərər)	17879,93	17819,29	19216,15
11. Mənfəətdən ödənilən vergilər	3230,12	3776,85	3726,09
12. Vergilər ödənildikdən sonra xalis mənfəət (zərər)	14649,80	14042,44	15490,06

Mənbə : www.xalqbank.com (Xalqbankın rəsmi veb saytı)

Cədvəl 2.

Bank fəaliyyətinin maliyyə nəticələri (ilin əvvəlindən, vergilər ödənildikdən sonra) (Mln.manat).

İl	Mənfəətlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi mənfəəti (mənfəətlə işləyən banklar üzrə)	Zərərlə işləyən bankların sayı	Bank sisteminin cəmi zərəri (zərərlə işləyən banklar üzrə)	Banklar tərəfindən əldə edilmiş yekun mənfəət (zərər)
2010	32	165,84	13	45,57	120,27
2011	30	163,52	14	-322,51	-158,99
2012	33	195,51	10	-65,5	130,01
2013	39	272,32	4	-4,75	267,57
2014	37	375,33	8	-4,79	370,54

Mənbə : www.cbar.az (AR Mərkəzi Bankının rəsmi veb saytı).

2.3.Kommersiya bankının xərclərinin effektiv idarə olunmasının təşkili

Bank sisteminin inkişafı, o cümlədən, iqtisadiyyatın real sektoru ilə bankların əməkdaşlığı, idarəetmə metodlarının daim təkmilləşdirilməsi olmadan qeyri-mümkündür. İdarəetmə sistemində başlıca elementlərdən biri kimi, sözsüz ki nəzarət çıxış edir.

Dünyada bank sferasına nəzarət və bu sferanın tənzimlənməsinə ciddi ehtiyac ötən əsrin 20-30-cu illərində baş vermiş Böyük depressiyadan sonra formalaşmağa başlamışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bank biznesinin beynəlmilləşdirilməsi və kapitallaşmanın sürətləndirilməsi beynəlxalq bank nəzarəti qayda və normalarının formalaşmasını şərtləndirdi. Bununla belə, bank sferasında nəzarət səlahiyyətləri hər bir ölkədə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş institusional formalarda həyata keçirilir. Bu sistemlərin müxtəlif ölkələr üzrə fərqlərinə baxmayaraq, onların hamısı aşağıdakı əsas məqsədlərin həyata keçirilməsinə istiqamətlənib:

1. Pul və maliyyə sabitliyinin saxlanması. Bu da bankların iflasına yol verilməməsi və aktiv və passivlərin səmərəli idarə edilməsinə yönəldilmiş bank tənzimlənməsi ilə bağlı tədbirlərin görülməsi deməkdir.

2. Bank sisteminin səmərəliliyinin təmin olunması. Bu isə aktivlərin keyfiyyətinin artırılması və potensial risklərin azaldılması hesabına əldə olunur. Bank nəzarətinə həmçinin daxili bank əməliyyatlarının və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi daxildir ki, bu da bankların həyati əhəmiyyətli iqtisadi əməliyyatları və institutları maliyyələşdirmək qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

3. Əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsi: əmanətçilər qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə müvafiq orqanlarının əmanətçilərə münasibətdə öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyən bankların fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirilməlidir.

Ayrı-ayrı ölkələrdə bank nəzarətini həyata keçirən orqanların növləri də müxtəlifdir ki, bu da bir sıra institusional, mədəni və inzibati şərtlərlə, habelə iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və kapital bazarlarının həcmi ilə izah olunur. Bəzi ölkələrdə Mərkəzi Banka nəzarət və bu bankların tənzimlənməsi vahid orqan tərəfindən həyata keçirilir, digər ölkələrdə bu funksiyaları öz aralarında sıx əməkdaşlıq edən xüsusi nəzarət orqanları icra edir, çünki pul-kredit siyasətinin və bank nəzarətinin işlənilməsi hazırlanması funksiyaları kəşifdir.

Elə ölkələr var ki, burada nəzarət funksiyası tamamilə Mərkəzi Bankın əlindədir. Bu ölkələrə məsələn, Rusiyanı aid etmək olar. Bəzi ölkələrdə Mərkəzi Bank özünün nəzarət və tənzimləyici funksiyalarından qismən məhrum olunub (Fransa, Almaniya, Avstraliya, Kanada, İsveçrə, Türkiyə və s.). Nəhayət, elə ölkələr də vardır ki, onlarda Mərkəzi Banka və ya oxşar funksiyalara malik orqana nəzarət və tənzimləyici səlahiyyətlərin bir hissəsi verilir. Belə orqanın tipik nümunəsi kimi ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemini göstərmək olar.

Beləliklə, nəzarət orqanları arasında funksiyaların bölünməsinin bir neçə modelini fərqləndirmək olar:

Model 1. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və ona nəzarət sferasında müstəsna səlahiyyətlərin qanunvericiliklə Mərkəzi Banklara həvalə olunmasına əsaslanır. Bank işi sahəsində nəzarət təcrübəsinin yarandığı vaxtdan etibarən məhz bu model, yeganə olmasa da, tarixən hakim model olub. Bu gün bu model özünün hakim mövqelərini itirsə də, ona əvvəlki kimi həyati tələbat var.

Model 2. "Qarışıq". Nəzarət və yoxlama funksiyaları ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən Mərkəzi Bankın və maliyyə nazirliyinin bilavasitə iştirakı ilə yerinə yetirilir. Klassik misal kimi ABŞ-ı göstərmək olar. Amerikanın kommersiya bankları və maliyyə institutları üzərində nəzarəti Federal Ehtiyatlar Sistemindən başqa, banklarda və digər kredit institutlarında əmanətlərin sığortalanması ilə məşul olan Əmanətlərin Sığortalanması Federal Korporasiyası və Pul Dövriyyəsinə Nəzarət

İdarəsi (Maliyyə Nazirliyinin bürosu) tərəfindən də həyata keçirilir. Hər üç orqan ikiqat işin istisna olunması haqqında razılığa gəliblər. “Qarışıq” modelə Fransa, İtaliya və Niderland aiddirlər.

Model 3. Bank fəaliyyətinə nəzarət Maliyyə Nazirliyi ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində, Mərkəzi Bankın iştirakı ilə müstəqil ixtisaslaşdırılmış orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu model Kanadanın və qismən Avstriya və Almaniyanın bank sisteminə xasdır.

Model 4. Bu model maliyyə xidmətləri bazarında meqatənzimləyicinin yaradılması haqqında qanunverici qərar qəbul etmiş ölkələri birləşdirir. Bu ölkələrin demək olar ki, hamısında nəzarət funksiyaları Mərkəzi Banklardan ayrılıb. Burada yalnız meqatənzimləyici səlahiyyətlərinin Mərkəzi Banka aid olduğu Sinqapur və müəyyən dərəcədə İrlandiya (burada meqatənzimləyici yerli Mərkəzi Bankın muxtar bölməsinin bazasında yaradılıb) istisna təşkil edir. Vahid maliyyə nəzarəti orqanları ilk dəfə 1986-cı ildə Norveç, 1988-ci ildə isə İrlandiya və Danimarkada tətbiq olunub. Bu gün onlar Estoniyada, Latviyada, Macarıstanda, Maltada, Çində, Yaponiyada, Qazaxıstanda, Cənubi Koreyada və bir sıra digər ölkələrdə fəaliyyət göstərir.

Model 5. Beynəlxalq və ya millidən yüksəkdə nəzarət modeli. Bu modeli mənzil-qərarğahı İsveçrədə yerləşən Beynəlxalq hesablaşmalar Bankı (BHB) və üzv dövlətlərin maliyyə bazarlarına əhəmiyyətli təsir göstərən direktivlər qəbul edən Avropa İttifaqı (Aİ) həyata keçirir.

Bu gün Azərbaycanın bank sektorunda səmərəli bank nəzarəti və tənzimlənmənin daha böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi yeni inkişaf mərhələsi başlayır. Azərbaycanda bank nəzarətinin və tənzimlənməsinin əsas məqsədləri bank sistemində sabitliyin saxlanması, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarının müdafiəsidir.

Azərbaycanda bank tənzimlənməsinin qanunverici əsasını “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Qanun” təşkil edir. Həmin qanuna əsasən, Azərbaycan kredit təşkilatlarına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı həyata keçirir.

Qanunvericiliklə Mərkəzi Banka bank əməliyyatlarının keçirilmə qaydalarının təyin olunması, kredit təşkilatlarının dövlət qeydiyyatı, onların fəaliyyətlərinin lisenziyalaşdırılması, kredit təşkilatlarının (bank və qeyri-bank) fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi üzrə funksiyaların həvalə olunması ilə əlaqədar Mərkəzi Bank tərəfindən normativ aktlar işlənib hazırlanır.

Azərbaycan Respublikasının bank sisteminin sabit işləməsini təmin etmək, bank kreditorlarının və əmanətçilərin maraqlarını müdafiə etmək məqsədilə Mərkəzi Bank qüvvədə olan qanuna, “Banklar haqqında” və “Kredit ittifaqları haqqında” AR qanunlarına, Mərkəzi Bankın normativ aktlarına və səmərəli bank nəzarəti üzrə beynəlxalq təcrübəyə müvafiq olaraq, bank fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, tənzimlənməsi və bank fəaliyyəti üzərində nəzarət funksiyalarını həyata keçirir.

Daxili nəzarətin səmərəli sistemi bankın idarə olunmasının vacib komponentidir. Daxili nəzarət prosesində direktorlar şurası, rəhbərlik və eləcə də bankın heyəti iştirak edirlər.

Daxili nəzarətin vəzifələrinə aiddir:

- bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunması;
- bank tərəfindən qanunvericilik və tənzimləyici orqanların tələblərinə riayət olunması habelə daxili siyasətin və strategiyanın gözlənilməsi;
- bankın adından müvəkkil şəxslər tərəfindən sövdələşmələrin icrasının təmin olunması;

- aktivlərin qorunmasının təmin olunması və öhdəliklərə nəzarət;
- maliyyə və idarəetmə informasiyasının doğruluğu, dəqiqliyi və tamlığının təmin olunması.

Maliyyə və idarəetmə informasiyalarının həqiqiliyi, dəqiqliyi və tamlığının əsas şərti nəzarət proseduraları hesab edilir ki, bunların da köməyi ilə aşağıdakı səhvlərin vaxtında aradan qaldırılması imkanı əldə edilir:

- ✓ uçotda əks olunmuş əməliyyat real surətdə icra edilməmişdir;
- ✓ icra olunmuş əməliyyat uçotda əks olunmamışdır;
- ✓ əməliyyat müvafiq dövrdə əks edilməmişdir;
- ✓ əməliyyat düzgün təsnifləşdirilməmişdir;
- ✓ əməliyyat hesabları üzrə yekunlar düzgün hesablanmamışdır;
- ✓ uçotda qeyri - dəqiq yekunlardan istifadə olunur.

Fəsil 3. Kommersiya banklarında maliyyə biznesinin təşkilinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

3.1 Kommersiya banklarında maliyyə menecmenti sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları

Bankmenecmenti olmadan bazarı iqtisadiyyatı mümkün deyil. Bankmenecmentipul-maliyyə bazarında kredit müəssisələri arasındakı real rəqabətə, təsərrüfat subektlərinin dövlət maliyyələşməsinin bazar mexanizmi ilə, konkret investisiya layihələri və biznes planlarla əvəzlənməsinə əsaslanır. Bankmenecmentibüvəyə digər proqramın sadəcə kreditləşməsinə deyil, həm də kreditlərin effektiv şəkildə istifadə olunmasına nəzarət həyata keçirir.

Bankmenecmentipeşəkar idarəçilik fəaliyyətinin müstəqil növüdür və xüsusən prinsiplərin, funksiyaların və üsulların tətbiqi, bank və əmək resurslarının rəşional şəkildə istifadəsivə konkret məqsədlərinə əldə edilməsinə yönəlir. Bank menecmenti və ya bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank idarəetməsi aşağıdakı əsas prinsiplər əsasında qurulur:

- istənilən bankın bazar tələblərinə, müştəri sifarişlərinə istiqamətlənməsi, həmçinin tələbata cavab verən, banka planlaşdırılmış gəlir verən bank məhsullarının və xidmətlərinin təşkilinə istiqamətlənməsi;
- xərclərin azaldılması və optimal nəticələrin əldə edilməsi məqsədilə bank fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsinə yönəlmiş daimi cəhd;
- bazardakı fəaliyyət prosesində bankın və onun filiallarının (şöbələrinin) işinin yekun nəticəsinin uçuotu;
- optimal qərarların qəbul edilməsi məqsədilə müasir informasiya bazasının (kompüter şəbəkələri və valyuta, fond birjalari, digər kredit maliyyə institutları ilə rəbitə) mütləq istifadəsi;
- personalın rəşioanl seçimi və effektiv istifadəsi.

Bank və əmək resurslarının istifadəsi məqsədə çatmaq üçün xərclərin minimallaşdırılmasını, bank personalının fəaliyyətinin maksimal effektivliyini

nəzərdə tutur. Ona görə də bank menecmenti bir - biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi olan üç hissədən ibarətdir: *bankdaxili idarəetmə, əməliyyatların idarə edilməsi, personalın idarə edilməsi*. Bank menecmentinin istifadəsi təsərrüfat fəaliyyəti prosesində üzə çıxan və gəlirin əldə edilməsinə yönələn konkret bank, maliyyə və sosial-psixoloji məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Bank menecmenti bankın bazar şəraitindəki fəaliyyəti ilə şərtlənir. Bu halda idarəetmə və bank fəaliyyətinin nəticəsi öz qiymətini müxtəlif bank əməliyyatlarının həyata keçirilmə prosesində alır.

Bank menecmentinin məzmununun aşağıdakı tərkib elementlərə ayırmaq olar: *planlaşdırma, analiz, nizamlaşdırma və yoxlama*.

Kommersiya bankında həyata keçirilən *planlaşdırma* bankın gələcək planlarını əsaslandırmaq və proqnozlaşdırmağa, məqsədlərini, əhatə dairəsini, miqyaslarını nəzərə almağa, gəlir və xərclərin mənbələrinin uyğunlaşdırılmasında fəaliyyətin nəticələrini əsaslandırmağa imkan yaradır. Planlaşdırma prosesi, bankın bütün bölmələrini əhatə edən perspektiv və cari planların hazırlanmasını öz tərkibinə daxil edir və inkişafın ümumi və lokal məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Beləliklə, verilmiş planlaşdırma prosesində kommersiya bankının əməkdaşlarının hədləri daxilində işləməli olduqları fəaliyyətin çərçivələri, sərhədləri müəyyən olunur və burada kommersiya bankının fəaliyyətinin bütün tərəflərinin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı asılılığı yekun icra xülasəsi vasitəsilə əks olunur və bu, kommersiya bankının əməkdaşlarının əməyinin maddi stimullaşdırılması sisteminin icrası əsasında qiymətləndirməyə şərait yaradır. Biznes-planların müəyyən vaxt müddətində işlənilərək hazırlanması və bunun əsasında ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə və qısa vaxt müddətində operativ planların hazırlanması kommersiya bankının planlaşdırma fəaliyyətinin nəticəsi olaraq meydana çıxır. Kommersiya bankında planlaşdırma prosesi fasiləsiz xarakter daşmalıdır.

Həyata keçirilən *analiz* kommersiya bankının fəaliyyətinin bütöv və ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə əldə olunmuş faktiki nəticələrinin müqayisəsi üsuluna, hədəfə alınan hədudların proqnozlaşdırılmış nəticələrinə, eləcə də hesabat dövründə görülən işlərin və digər kommersiya bankları ilə olan fəaliyyətin nəticəsinə uyğun olaraq

qiymətləndirməyə yönəldilmişdir. İcra olunmuş materialları analizin bankın inkişafında müsbət və mənfi tendensiyaları müəyyənləşdirməyə, itkiləri aradan qaldırmağa, istifadə olunmayan rezervləri, planlaşdırmanın həyata keçirilməsində çatışmazlıqları, fəaliyyət üzrə qərar qəbul etmədə uğursuzluqları və əssasızlıqları müəyyən etməyə imkan yaradır. Bankın analitik işinin əsasını həm gündəlik, həm də müəyyən vaxt intervalının nəticələri üzrə verilmiş balansın təhlili təşkil edir. Analizin əsas istiqamətini kommersiya bankının fəaliyyətinin əsas göstəricilərinin – aktivlərin, depozitlərin, şəxsi kapitalın, kreditlərin, gəlirin qiymətləndirilməsi və dəyişmə dinamikasının müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Verilmiş qiymətləndirmə digər kommersiya banklarının analoji göstəriciləri ilə qarşılaşdırılmasına, müqayisəsi üsulu ilə aparılır və bununla kommersiya bankının bank sistemində yeri və rolu müəyyənləşdirilir. Aparılmış analizin nəticələri kommersiya bankının inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Kommersiya bankları kredit portfeli, müştərilərin kredit ödəmə qabiliyyəti, şəxsi kapitalın yetərliliyi, marginal faiz dərəcəsi (kredit və depozit faizləri arasındakı fərq) kimi öz fəaliyyətlərinin ən mühüm sahələri üzrə daimi analiz həyata keçirirlər.

Bank menecmentinin vacib elementlərindən biri də *nizamlamadır* və onun kommersiya banklarının işi üzərində dövlət nəzarəti sisteminin fəaliyyətindən əmələ gələn müəyyən xüsusiyyətləri var. Bu yoxlama isə hər şeydən əvvəl dövlətin nəzarət orqanı olan Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi tələb və normativlərə riayət olunması yolu ilə yerinə yetirilir.

Yoxlama bank menecmentinin əvəzsiz elementidir ki, bu da daxili və xarici olmaqla iki yerə bölünür. Xarici yoxlama sistemini Mərkəzi Bank, onun idarələri və fəaliyyətin bu növü üzrə müvafiq lisenziyası olan xarici auditorlar həyata keçirir. Daxili yoxlama isə Mərkəzi Bankın tələbinə uyğun olaraq kommersiya bankı tərəfindən təşkil olunur və bu kommersiya bankının menecmentinin tərkib hissəsidir.

Daxili yoxlamanın funksiyalarını öz fəaliyyətlərində nisbətən “müstəqil” olan menecerlər yerinə yetirirlər. Qanunverici və normativ aktların tələblərinə, xarici

nəzarət orqanlarının təlimatlarına riayət olunması, mənfi ənənə və çatışmazlıqların aşkara çıxarılması üzrə operativ sistemin yaradılması, eləcə də onların vaxtında aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi daxili yoxlama xidmətinin əsas missiyasıdır.

Bank menecmenti müəyyən spesifikliyə malikdir. Bu spesifiklik iqtisadi münasibətlərin verilmiş subyektinin fəaliyyət xarakteri ilə şərtlənir. Qeyd edildiyi kimi, bank – bank əməliyyatlarının köməyi ilə bizneslə məşğul olan özünəməxsus müəssisə kimi çıxış edir. O, öz sərəncamında olan kredit vəsaitlərini müəyyən haqla müəssisələrə, təşkilatlara, kooperativlərə, əhaliyə, dövlətə təqdim edir və onların əlavə pul vəsaitlərinə olan ehtiyaclarını təmin edir.

Kommersiya bankı hər şeydən əvvəl çoxlu hüquqi və fiziki şəxslərin-kreditorların pul vəsaitlərini və depozitlərini cəmləşdirən ictimai institut kimi iqtisadiyyatın xüsusi effektiv və vacib elementidir, buna görə də o, nəinki gəlirin qəbuluna doğru istiqamətlənməli, həm də borc götürülmüş vəsaitlərin təhlükəsizliyini təmin etməlidir ki, bu da əmanətçilərin etibar və güvənlərinin dəstəklənməsinin təminatıdır. Mövcud şərtlərin və tələblərin məcmusu, idarəetmə sistemi və onun elementlərinin, daha doğrusu bank menecmentinin həyata keçirilmə zamanı meydana çıxır. Ona görə də bank menecmentini iqtisadiyyatın idarə olunmasının bazar modelinin tərkib elementi olaraq bank işinin idarə olunmasının və kommersiya bankının bu işlə məşğul olan heyətinin elmi sistemi kimi təyin etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya bankının menecmenti mərkəzi bankın menecmentindən fərqli olaraq, özünəməxsus spesifikliyə malikdir. Bu spesifiklik pul bazarı şəraitində bir təsərrüfat subyekti kimi bankın gəlirli işinin təmin edilməsini, bankın etibarlılıq qarantı kimi bank balansının likvidliyinin təmin edilməsini (kreditorun və əmanətçinin maraqlarının gözlənilməsi), xidmətlərin həcmində, strukturunda və keyfiyyətində müştəri tələbatlarının maksimal şəkildə təmin edilməsini, kollektivin istehsal, kommersiya və sosial problemlərinin uğurlu həllinin uyğunlaşdırılmasını, mütəxəssislərin hazırlanması, yenidən hazırlanması və yerləşdirilməsi ilə bağlı effektiv sistemin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Hərçənd, kommersiya bankı menecmentinin əsas məqsədi idarəetmənin daha rəşional sisteminin tətbiq edilməsi yolu ilə daha çox gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Bununla belə, müasir menecmentdə sosial etikanın da rolu artır. Bu isə menecmentin fəaliyyətində ictimai tələbatın təmin edilməsinə, kollektivin sosial problemlərinin həllinə yönəlmiş istiqaməti nəzərdə tutur. Sosial problemləri həll olunmayan insan öz potensialını tam şəkildə reallaşdırmaq imkanına malik olmur və var qüvvəsi ilə işləyə bilmir. Ona görə də bank menecmentinin məqsədi gəlirliliyin təmin edilməsi, ictimai tələbatın ödənilməsi və ya bank sahibkarlığının sosial etikasının inkişafı, kollektivin sosial problemlərinin həllidir.

Göstərilən məqsədlərə uyğun olaraq, bank menecmenti bir sıra kəmiyyət, keyfiyyət və sosial göstəricilərin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənir. Kəmiyyət göstəriciləri bank müştərilərinin və onların hesablarının sayı, depozitlərin həcmi, kredit yatırımlarının və investisiyaların həcmi, bank fəaliyyətinin ümumi nəticələrinin analizi və qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan əməliyyat və xidmətlərin həcmi ilə əlaqədardır.

Keyfiyyət göstəriciləri bir neçə qrupa bölünür. Onların bəziləri aşağıdakılardır:

- bankın mədaxil və məxaric göstəriciləri. Bank rentabelliyyənin (gəlirliliyin) idarəetməsi onların köməyi ilə baş verir;
- vəsaitlərin dövriyyə sürətlərinin, əməliyyatların həyata keçirilmə xərclərinin, sənədlərin hazırlanma sürətinin göstəriciləri;
- bank xidmətlərinin həcmi, strukturu və keyfiyyəti üzrə müştərilərin tələbatlarının təmin edilmə səviyyəsinin göstəriciləri, o cümlədən işçi danışıqların məxfiliyini təmin etmək və məlumatları saxlamaq barədə bankın qabiliyyəti.

Sosial göstəricilər kollektiv üzvlərinin peşəkar hazırlığını, onların əməyə münasibətini, sosial problemlərin həll səviyyəsini xarakterizə edir.

Bank menecmentinin özünəməxsus xüsusiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, pul əmanətləri və depozit sahiblərinin maraqlarının müdafiəsi məqsədilə bank fəaliyyəti dövlət tərəfindən daha çox tənzimlənən hesab olunur. Bu halda

kommersiya bankları üçün qərarların müstəqil şəkildə qəbul edilməsi ilə bağlı müəyyən sərhədlər mövcuddur. Bu isə mütləq normativlərə, təlimatlara riayət edilməsini, həmçinin menecerlər tərəfindən bank likvidliyinin təmin edilmə yollarının axtarılmasını (müəyyənləşdirilmiş normativlərdən çıxış edərək) nəzərdə tutur.

Bank fəaliyyətində idarəetmənin xüsusiyyəti idarəetmə sferasının genişliyi və pul əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində böyük riskin olmasıdır. Ona görə də bankda daha məsuliyyətli qərarların kollektiv şəkildə qəbul edilmə prinsipi tətbiq olunur, kreditorun mümkün risklərdən müdafiə üsullarından istifadə olunur, kredit əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi sahəsində hüquqlar əsas bankla onun filialları arasında bölüşdürülür. Bu halda bank menecmentinin istiqamətlərini iki böyük sferaya ayırmaq olar:

- bankın səlahiyyətində olan iqtisadi proseslərin təşkili və idarəsi;
- bank kollektivinin təşkili və idarəsi.

İqtisadi proseslərin təşkili və idarəsi bank siyasətinin müəyyənləşdirilməsi məsələlərinin həlli ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Bank siyasətinin hazırlanması özündə kredit siyasətini, depozit siyasətini, investisiya siyasətini, faiz siyasətini birləşdirən perspektiv fəaliyyətin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Kommersiya banklarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış bank siyasətinə keçidi ən azı üç məsələnin aydınlaşdırılmasını tələb edir:

- *təşkilatiməsələ* planlaşdırma ilə məşğul olan şöbənin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur (məxsusi bu məqsədlə təşkil olunmuş plan şöbəsi və ya beyin mərkəzi adlanan müvəqqəti kollektiv);
- *iqtisadi məsələ* kredit vəsaitlərinin həcmi və strukturu, balansın likvidliyi, uyğun əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin səviyyəsi, bankın texniki təminatı, kadrların peşəkarlığı nöqtəyi nəzərindən bankın öz imkanlarının öyrənilməsini nəzərdə tutur;

- *informasiya məsələsi* informasiya xidmətinin şaxələnməmiş sisteminin yaradılmasını, bazar konyunkturasının analizi və proqnozlaşdırılması prosesində elektron texnikadan istifadə etməyə imkan verən yüksək texniki təminatı, reklamın təşkilini nəzərdə tutur.

Bu məsələlər aktivlərin idarəetməsi ilə bağlıdır və bank işində gəlirliliyin təmin edilməsini, bank balansının likvidliyini nəzərdə tutur. Məsələnin həlli yalnız yaranmış vəziyyətin sisteməlik analizi əsasında mümkündür. Bu analizi isə aktivlərin struktur dəyişikliklərinə məqsədəuyğun təsirlər yolu ilə həyata keçirmək olar. Məsələ bundadır ki, müxtəlif aktivlər banka müxtəlif gəlirlər gətirir və müxtəlif risk dərəcələrinə malik olurlar. Pul bazarı inkişaf etmiş ölkələrdə aktivlərin idarəetməsi iqtisadi -riyazi model əsasında həyata keçirilir. Bu model isə verilmiş rentabellik (gəlir norması) və likvidlik normativində aktivlərin yerləşdirilməsi ilə passivlərin vəziyyəti arasındakı asılılığın müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Passivlərin idarəetməsi də mühüm məsələdir. Bu prosesin gedişində bankda gəlir gətirməyən vəsaitlərin olmasına imkan vermək olmaz (istisna mütləq ehtiyatların formalaşdırılmasını təmin edən hissədir). Həmçinin bank tərəfindən müştərilər qarşısındakı uyğun öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və aktiv əməliyyatların inkişaf etdirilməsi üçün zəruri kredit vəsaitlərinin axtarılmasını, «ucuz» vəsaitlərin cəlb edilməsi hesabına bankın gəlir əldə etməyini təmin etmək olmaz.

Bankın xüsusi vəsaitlərinin idarəetməsi kapitalın kifayət qədər olması və gəlirliliyin təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bankın aktiv əməliyyatlarının genişləndirilməsi və depozitlərin həcmnin artımı xüsusi kapitalın çoxalma zərurətini yaradır. Xüsusi kapitalın idarəetməsi isə onun kafilik (kifayət qədər olmaq) meyarının əsaslandırılmasını, o cümlədən bu kafiliyi qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilərin seçimini nəzərdə tutur. Xüsusi kapitalın effektiv idarəetmə aləti rolunda bankın buraxdığı səhmlər üzrə dividend sahəsindəki siyasəti çıxış edir. Məsələ bundadır ki, dividendlərin artımı

səhmlərin qiymətlərinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Bu isə əlavə səhmlərin satış imkanı və xüsusi kapitalın artımı deməkdir.

Bank işində gəlirliliyin idarəetməsi onun mədaxil və məxaricinə nəzarəti, cəlb olunmuş vəsaitlər üzrə xərclərin son həddinə nəzarəti, kreditləşmə və investisiya gəlirlərinin son həddinə nəzarəti, maliyyə nəticələrində stabilliyin təmin edilməsini və itkilərlə bağlı riskin azaldılmasını nəzərdə tutur. Şübhəli və ziyanlı əməliyyatların analizinə, bank fəaliyyətində gəlir artımına təsir edən möhtəkir əməliyyatların çoxaldılma səbəblərinə xüsusi diqqət göstərmək lazımdır.

Bank fəaliyyətində risklərin idarəetməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Risklərin idarəetməsi prosesində həll ediləsi əsas məsələlər riskin mümkün yaranma hallarını müəyyənləşdirmək, ehtimal edilən ziyanın miqyasını qiymətləndirmək və ehtimal edilən ziyanın xəbərdarlıq üsullarını və ya ödənilmə mənbələrini axtarıb tapmaqdır.

3.2.Bank xərclərinə firmadaxili nəzarətin müasir metodları və alətlərinin tətbiqi

Bank işinin və siyasətinin ümumi strateji istiqamətlərinin, o cümlədən daxili audit siteminin yaradılması və həyata keçirilməsi, habelə bank əməliyyatlarının düzgün və səmərəli aparılması üçün bankın Müşahidə şurası və İdarə Heyəti məsuliyyət daşıyır. Bankın Maliyyə-təftiş komissiyası isə bankın qanunlara, normativ aktlara, habelə bankın özünün siyasətinə və qaydalarına əməl edilməsini təhlil etmək məqsədilə, onun əməliyyatlarının müntəzəm auditinin keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır (4, s.2).

Daxili audit – bankın daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sistemlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə yaradılmış və icra orqanlarından müstəqil olan gəlir gətirməyən xidmətidir. Daxili audit xidməti, risklərin idarə edilməsi, nəzarət və idarəçilik proseslərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, habelə artırılması istiqamətində bankın öz məqsədlərinə çatmasında köməklik göstərir.

Daxili audit, həmçinin bank aktivlərinin təhlükəsizliyini təmin edən müvafiq nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığını, yaxud mövcudluğunu, bankın səhmdarlara, nəzarətəddici orqanlara və ictimaiyyətə təqdim etdiyi dövri hesabatların dəqiqliyini, tamlığını və dürüstlüyünü təsdiq etməlidir.

Daxili nəzarət mexanizmləri bank fəaliyyətində potensial səhvlərin, nöqsanların və itkilərin vaxtında aşkar edilməsi və qarşısının alınmasının, bank risklərinin minimum endirilməsinin mühüm vasitəsidir. Daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılması bank əməliyyatlarının etibarlılığı, təhlükəsizliyi, səmərəliliyi və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin etmək üçün zəruridir.

Əgər, bankın fəaliyyəti zamanı nəzarət mexanizmləri, əməliyyat proseduraları - qeyri-səmərəlilik, uyğunsuzluqlar, yaxud saxtakarlıq və ya qəsdən manipulyasiya nəticəsində dəyə biləcək zərər minimuma endirilə bilərsə, daxili audit proqramı mükəmməl hesab edilə bilər. Səmərəli audit bank fəaliyyətinə nəzarət təmin edir, bank əməliyyatlarının dəqiqliyinə və etibarlılığına xidmət göstərir.

Daxili audit işinin məqsəd və vəzifələri əsasən daxili audit bölməsindən bankın aşağıdakı sahələrdə fəaliyyətinin yoxlanılması, qiymətləndirilməsini və müvafiq hesabatların verilməsini tələb edir:

- ❖ Qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə və AMB-nin normativ xarakterli aktlarına və göstərişlərinə riayət olunması;
- ❖ Risklərin tənzimlənməsi və idarə edilməsi;
- ❖ Daxili nəzarət sisteminin mövcud olması;
- ❖ Yeni bank əməliyyatlarının, sistemlərinin və proseslərinin hazırlanmasında və tətbiqində keyfiyyət prosedurları;
- ❖ Bank aktivlərinin qorunması üzrə sistem və prosedurlar;
- ❖ Uçot məlumatlarının adekvatlığını və düzgünlüyünü təmin etmək üçün sistem və prosedurlar;

Bəzən, daxili audit bölməsi bankın rəqlamentində (daxili qaydalarda, prosedurlarda və əsasnamələrdə) dəyişikliklərinə edilməsi üzrə tövsiyələrdə verə bilər.

Daxili auditin *məqsəd və vəzifələri*, aşağıdakılardan ibarətdir:

Bankın ayrı-ayrı əməkdaşları və struktur bölmələrinin icra etdiyi əməliyyatların qanunvericiliyə, normativ aktlara və daxili sənədlərə uyğunluğunu müəyyən etmək məqsədilə, mütəmadi olaraq yoxlamaların aparılmasını təmin etmək;

- ❖ bankın əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliyin, normativ aktların, təlimatların, daxili sənədlərin, peşə etikasının standartlarının tələblərinin pozulması faktlarını tədqiq etmək, uyğunsuzluqları, yaxud saxtakarlıq əlamətlərini aşkara çıxarmaq;
- ❖ aşkar edilmiş nöqsanların aradan qaldırılması və buna nəzarət məqsədilə tövsiyələr işləyib hazırlamaq;
- ❖ aparılmış yoxlamaların nəticələri və aşkar edilmiş hər bir faktın müvafiq qaydada sənədləşdirilməsini təmin etmək;

- ❖ aparılmış yoxlamaların nəticələri, aşkar edilmiş yeni risklər, nöqsan və çatışmazlıqlar və onların aradan qaldırılması barədə vaxtında bank rəhbərliyinə məlumat vermək;

- ❖ bankın əməkdaşları tərəfindən qanunvericiliyin, normativ aktların, daxili sənədlərin tələblərinin öyrənilməsi üzrə işin təşkilinə nəzarət etmək;

- ❖ mühasibat uçotu və hesabat sisteminin adekvatlığını təhlil et-

- ❖mək;

- ❖ inzibati nəzarət mexanizmləri və qaydaların, habelə əməliyyatların səmərəliliyinə qiymət vermək;

- ❖ yeni siyasət formalaşdırılarkən və köhnə siyasətə yenidən baxılarkən, yaxud yeni fəaliyyət növlərinin planlaşdırılması prosesində və onların tətbiqinin müxtəlif mərhələlərində nəzarət mexanizmlərinin mövcudluğunu təmin etmək.

Daxili audit xidməti əməkdaşların bankları yoxlama məqsədilə, uçot-hesabat, mühasibat, pul-hesabat və digər sənədlərə icazəsi olur. Onlar bank əməkdaşların hərəkətlərinin, icra etdiyi əməliyyatların qanunvericiliyin, normativ aktların və daxili sənədlərin tələblərinə uyğun olub-olmamasını təyin etməklə məşğuldurlar. Bankın bütün struktur bölmələrinin fəaliyyətini yoxlamaq, ayrı-ayrı əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması barədə tövsiyələr vermək, zəruri hallarda daxili auditə aid olan bir sıra məsələlərin həllinə bankın digər struktur bölmələrinin əməkdaşlarını cəlb etmək daxili audit işçilərinin birbaşa vəzifələridir.

Eyni zamanda bank əməkdaşları da daxili audit xidməti işçiləri ilə qarşılıqlı münasibətdə müəyyən vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Dəqiq desək, bank işçiləri qanunvericiliyin pozulması, həmçinin banka zərər vurulması faktları barədə daxili audit xidmətinə məlumat verməli, iş prosesində əməliyyatların, normativ aktların, daxili sənədlərin və peşə etikası standartlarının tələblərinə uyğunluğu şübhə doğurduqda, daxili audit xidməti əməkdaşları ilə məsləhətləşmələr aparmalıdırlar.

Hər bir bankın müvafiq daxili audit proqramı işlənib hazırlanır. Onu da nəzərə alaq ki, auditor müstəqil olmalıdır. Öz vəzifələrini icra etmək üçün lazımı

səlahiyyətlərə malik olmaqdır. Bu zaman auditorun səriştəli olması vacib şərtidir. Belə ki, o, ali iqtisadi təhsilə, müvafiq peşə təcrübəsinə malik olmalı, bank əməliyyatlarına və audit keçirilməsinin beynəlxalq qaydalarına bələd olmalıdır. Xüsusən, beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş uçot standartlarından xəbərdar olmalıdır.

Audit proqramı bankın Maliyyə-təftiş komissiyası və Müşahidə şurası tərəfindən təsdiq edilməli və müntəzəm surətdə nəzərdən keçirilməlidir. O, yazılı formada olmalı və auditin məqsədlərini əks etdirməli və kifayət qədər geniş miqyasda olmalıdır. Yoxlamaları hər bir sahə üzrə ətraflı iş proqramlarına malik olan proqramda zəruri audit işinin aydın və dəqiq təsviri olmalı, habelə işin miqyasından asılı olaraq bankın ayrı-ayrı departamentlərində konkret əməliyyatların yoxlanılması proseduraları göstərilməlidir. Proqramda nəzərdə tutulan proseduralar, digər amillərlə yanaşı bank əməliyyatlarının həcmindən və mürəkkəbliyindən asılı olaraq dəyişdirilə bilər.

Daxili audit proqramı əsasən aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəldilməlidir:

- Müşahidə şurası və rəhbərlik tərəfindən müəyyən olunmuş siyasətə və qaydalara əməl edilməsi, o cümlədən əməliyyatların aparılmasına müvafiq icazələr alınmasının təsdiqi;
- Qüvvədə olan qanunvericiliyə və normativ aktlara əməl edilməsi;
- Bank sənədlərinin müfəssəlliyi, o cümlədən bütün əməliyyatların müvafiq hesablarda uçotunun düzgün və vaxtında aparılması;
- Bank aktivlərinin təhlükəsizliyi, maliyyə hesabatlarında onların düzgün uçotu;
- Gəlir və xərclərin dəqiq uçotunu, qanuniliyini və bankın siyasətinə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün onların ətraflı təhlili. Bura hesablamaların və sənədlərin dəqiqliyini təmin etmək məqsədilə depozitlər və kreditlər üzrə faizlər, vaxtında aparılmamış ödənişlər üçün cərimələr, xidmət haqqı və s. kimi kompüter hesablamalarının və sənədlərin seçmə yolu ilə yoxlanılması da daxildir;
- Müvafiq sənədləşmələrin aparılması və girova nəzarət, habelə akkreditivlər və təminatlar kimi balansarxası maddələrin uçotunun aparılması;

- Balansdan silinmiş kreditlərdən dəyən zərər barədə sənədlərin təhlili;
- Əvvəldən axıradək hər bir əməliyyat üzrə dəqiq və lazımı qaydada təsdiq edilmiş sənədlərin olması;
- Kompüter texnikasının, proqram təminatının təhlükəsizliyi və etibarlılığı, habelə fəvqəladə vəziyyətlər üçün planların tərtib edilməsi (məlumatların təhlükəsizliyi, saxlanması və bərpası).

Audit ildə azı bir dəfə keçirilməlidir. Auditin keçirilməsi müddəti, adətən auditin keçiriləcəyi hər bir sahə ilə əlaqədar risk dərəcəsindən asılıdır.

Kredit təşkilatlarında daxili audit işinin vəziyyəti, Milli Bank tərəfindən yoxlanılır. Bundan başqa Milli Bank tərəfindən kredit təşkilatlarından vaxtaşırı olaraq daxili nəzarət sisteminin vəziyyəti və keçirilmiş audit yoxlamalarının nəticələrinə dair hesabatlar tələb edilə bilər.

Bank auditini «Banklarda daxili audit və nəzarət orqanının auditorlarla əlaqəsi» (Bazel Komitəsinin sənədi, avqust 2001-ci il) sənədinə müvafiq müəyyənləşir.

Daxili auditin prinsipləri aşağıdakıları əhatə edir:

- ❖ Davamlılıq;
- ❖ Müstəqillik;
- ❖ Tərəfsizlik;
- ❖ Peşəkarlıq;
- ❖ İşin miqyası;
- ❖ Məxfilik

Davamlılıq. Daxili audit fəaliyyəti daimi olaraq həyata keçirilir.

Müstəqillik. Daxili audit, gündəlik nəzarət prosesindən daxil edilməyən bir fəaliyyət növü olmalıdır. Müstəqillik daxili auditin obyektivlik və tərəfsizlik prinsipləri əsasında həyata keçirilməsini təmin edir. ***Tərəfsizlik.*** Daxili audit qərəzsiz olmalı və müdaxilədən kənar şəkildə həyata keçirilməlidir.

Peşəkar səriştə. Daxili auditor öz vəzifələrini həyata keçirmək üçün lazım olan bilik və təcrübəyə malik olmalıdır.

İşin miqyası.Daxili audit işinin miqyası bankın bütün fəaliyyətini və strukturunu əhatə etməlidir.

Məxfilik.Daxili auditor öz vəzifələrini həyata keçirərkən əldə etdiyi məlumatların qorunmasında və istifadəsində sayıq olmalı və bu məlumatları şəxsi maraqlar üçün və ya bankın məqsədlərinə zərər verəcək şəkildə istifadə etməməlidir.

Daxili audit işinə aşağıdakılar daxildir:

- Daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyinin və adekvatlığının yoxlanılması və qiymətləndirilməsi;
- Risklərin idarəedilməsi metodologiyasının tətbiqinin və effektivliyinin təhlili;
- Elektron informasiya və ödəniş sistemləri və bankın idmətləri daxil olmaqla, maliyyə və idarəedici informasiya sistemlərinin təhlili;
- Mühasibat yazılarının və maliyyə hesabatlarının dəqiqliyinin və etibarlılığının yoxlanılması;
- Aktivlərin qorunması vasitələrinin təhlili;
- Risk ehtimalı ilə əlaqədar bank kapitalının qiymətləndirilməsi sisteminin təhlili;
- Fəaliyyətlərin səmərəliliyinin və xərclərinin effektivliyinin (qiymət baxımından sərfəlilik) qiymətləndirilməsi;
- Spesifik daxili nəzarət və əməliyyat prosedurlarının işləməsinin yoxlanılması;
- Qaydalarının və prosedurlarının həyata keçirilməsini, qanunvericiliyə və daxilidavranış məcəllərinə (etika qaydalarına) riayət olunmasını təmin edən sistemlərin təhlili;
- Normativ-hüquqi sənədlərlə tələb olunan hesabatların etibarlılığının və vaxtılı-vaxtında hazırlanmasının yoxlanılması;
- Xüsusi tədqiqatların həyata keçirilməsi.

Daxili Auditin Əsasnaməsi daxili audit xidmətinin məqsədlərini, funksiya və səlahiyyətlərini təsvir edir. Əsasnamə eyni zamanda rəhbərliyə bankın strukturu çərçivəsində daxili audit xidmətinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsində kömək edir.

Daxili auditin müxtəlif növləri vardır:

- *Maliyyə auditi*
- *Normativ qaydalara riayət olunmasının auditi*
- *Əməliyyat auditi*
- *İdarəetmə auditi*

Maliyyə auditi: məqsədi uçot sisteminin və məlumatların, eləcə də maliyyə hesabatların etibarlılığını qiymətləndirməkdir;

Normativ qaydalara riayət olunmasının auditi' məqsədi qanunlara, təlimatlara, qayda və prosedurlara riayət olunmasını təmin etmək üçün yaradılmış sistem və prosedurların keyfiyyətini və uyğunluğunu qiymətləndirməkdir;

Əməliyyat auditi: məqsədi sistem və prosedurların keyfiyyətini və uyğunluğunu qiymətləndirmək, təşkilatın strukturu diqqətlə təhlil etmək və audit işi ilə bağlı metodların və resursların adekvatlığını qiymətləndirməkdir;

İdarəetmə auditi: məqsədi rəhbərliyin risklərə və nəzarətə münasibətinin keyfiyyətini qiymətləndirməkdir;

Daxili audit bölməsi bank strukturunun bütün hissələrində bankın fəaliyyətini yoxlamaq və qiymətləndirmək hüququna malikdir. Bu səbəbdən daxili audit bölməsi auditin tək-cə bir növü üzərində cəmləşməməli, hər dəfə əldə ediləcək audit məqsədlərindən asılı olaraq, ən uyğun audit növündən istifadə etməlidir.

Audit yoxlamaları aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

Cədvəl3.

Audit yoxlamalarının növləri.

Növ	Təsvir
<i>Audit</i>	Auditin məqsədi, daxili nəzarət sistemi barədə rəy bildirmək üçün kifayət qədər əsas yaratmaqdır. Audit, maliyyə və əməliyyat nəzarəti aspektlərinin ətraflı tədqiqatmdan ibarətdir.
<i>Məhdud təftiş</i>	Məhdud təftişin həcmi auditlə müqayisədə daha az sahəni əhatə edir və DAB rəhbərinin qərarı ilə başlanıla və yaxud illik Audit Planma daxil edilə bilər. Məhdud təftiş yoxlamamın ilkin nəticələrinə əsaslanaraq audit yoxlamasına çevrilə bilər.
<i>Monitorinq/ Mütəmadi audit</i>	Sorğu, müşahidə, meyllilik təhlili və əsas risk göstəricilərinin monitorinqi.
<i>Xüsusi layihə</i>	Adi audit tədbirlərinin həcminə uyğun gəlməyən uzunmüddətli, müfəssəl şəkildə istiqamətlənmiş layihələr. Yoxlamamın həcmi və işin məqsədi DAB direktoru tərəfindən müəyyən edilir.
<i>Zəruri layihə</i>	Adi audit tədbirlərinin həcminə uyğun olmayan müəyyən risklərin və məsələlərin üzərində cəmləşən qısamüddətli, məhdud həcmli yoxlamadır. Layihənin miqyası İdarə Heyəti tərəfindən müəyyən olunur və onun tələbi üzrə həyata keçirilir.

Mənbə : Ceyhun İsmayılov “ **Bank auditinin əsasları**” mühazirələr toplusu.

Daxili auditin bir çox cəhətlərinin kifayət qədər tədqiq edilməsinə baxmayaraq ,bu sahədə hələlilik elmi araşdırılmasını tələb edən bir sıra metodoloji və təşkilati problemlər mövcuddur.Bunlar aşağıdakılardır:

- normativ sənədlərdə və elmi ədəbiyyatlarda daxili auditin vəzifələri tam dəqiq müəyyən olunmamışdır. Bir çox hallarda daxili auditin təftişlə eyniləşdirilir , onun vəzifələri mühasibat uçotunda əks olunmuş əməliyyatların tamlığı və dəqiqliyinin təsdiqi ilə sona çatır. Biznes proseslərinin tədqiqinə , əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmir;
- daxili auditin prinsiplərinin formula etmək zəruridir;
- geniş filial şəbəkəsinə malik banklarda daxili auditin aparılması xüsusiyyətləri tam dəqiq olmamışdır;

3.3.Kommersiya banklarında kredit siyasətinin formalaşması reallaşdırılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Kommersiya banklarının kredit siyasəti- bankların müştərilərinə (fiziki və hüquqi şəxslər) təklif etdikləri kredit əməliyyatlarını özündə əks etdirir. Kredit tələblərinin qiymətləndirilməsində kredit limitləri, müştərilərin xüsusiyyətləri, faiz dərəcələri, ödəmə kimi məsələlər nəzərə alınaraq bankın kredit siyasəti formalaşdırılır.

Kredit siyasəti özündə aşağıdakı üsürləri birləşdirir:

- kreditin növləri və ödənişləri;
- kredit işçilərinin səlahiyyətləri və məsuliyyətləri;
- kredit qərarının alınma müddəti;
- lazımi sənəd və zəmanətlər;
- faiz, komissiya və digər xərclər;
- geri ödəmə şərtləri;
- kredit limitləri və standartları;
- Problemlə kreditlərə tətbiq olunan siyasət;

Kredit siyasəti aparılarkən ona bir çox faktorlar təsir edir ki, bunları qısa şəkildə qeyd edə bilərik:

1.Müştərilərlə əlaqə. Hüquqi və fiziki şəxslər hansı bankla işləyəcəklərini seçdikləri zaman kredit əməliyyatlarının asan başa gəlməsini, bankın təklif etdiyi digər xidmətlərdən yararlanmağı və s. bu kimi halları əsas götürürlər.

2.Kredit portfelinin quruluşu. Kredit siyasətini müəyyənləşdirən kredit komitələri ümumi depozitlərin, ümumi kapitalın və toplam kredit dərəcələrinin müəyyən səviyyədə olmasına diqqət yetirirlər. Banklar ehtiyatlarını, qanunvericiliyi və rəqib bankların kredit siyasətini nəzərə alaraq kreditlərə nə qədər fond ayıracaqlarını təyin edirlər. Bu barədə gələcək fəsillərdə geniş yer ayrılmışdır.

3.Kredit üzrə səlahiyyətli sistem. Bu sistem kredit qərarlarının sürətləndirilməsi və sağlam kredit təhlillərinin edilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Kreditlərin idarə olunması üçün bu cür səlahiyyətli sistem üzərində şöbələrin yaradılması önəmlidir. Belə ki, qiymətləndirmə aparılarkən gəlir səviyyəsi, borc ödəmə qabiliyyətliliyi, təhsil və işin vəziyyəti, zəmanətlər və zaminlərin təhlil edilməsi sistem tərəfindən dəyərləndirilir.

4.Maliyyə və qeyri-maliyyə təhlilləri. Maliyyə təhlilinə görə maliyyə baxımından idarə etmənin vəziyyətini, inkişaf perspektivini müəyyən etmək üçün maliyyə hesabatları göstəriciləri və dəyişiklikləri araşdırılmalı və digər idarə etmələrlə qarşılaşdırılmalıdır. Qeyri-maliyyə təhlili firmanın keçmiş, bu günkü və gələcəkdəki fəaliyyətinə təsir edən və edə biləcək bütün faktorların araşdırılmasını və qiymətləndirilməsini özündə ehtiva edir.

5.Kreditlərin yenidən gözdən keçirilməsi. Bütün kreditlərin sisteməlik olaraq nəzərdən keçirilməsi, bankın kredit risklərinə qarşı tədbirlərin alınmasına dair erkən xəbərdarlıq ilə təmin edilməsini ehtiva edir.

Kredit siyasətinin prinsipləri kredit prosesinin əsasını təşkil edir və kommərsiya bankının likvidli və gəlirli fəaliyyətinə səmərəli təsir göstərir. Kredit siyasətinin prinsipləri ümumi və xüsusi olmaqla iki hissəyə bölünür.

Ümumi prinsiplər dedikdə biz, makroiqtisadi səviyyədə Mərkəzi Bankın kredit siyasətinin vahid prinsiplərini başa düşürük. Bankın kredit siyasətinin ümumi prinsipləri kimi elmi əsas, optimallıq, səmərəlilik, həmçinin kredit siyasətinin ayrılmaz və vəhdət təşkil edən elementlərini göstərmək olar. Yalnız elmi əsaslandırılmış kredit siyasəti onu müəyyən edən obyektiv reallıqları və subyektiv amilləri nəzərə alaraq formalaşır, dövlətin, bankın (insitutsional struktur kimi), onun işçi heyətinin və müştərilərinin (əhali də daxil olmaqla) maraqlarını daha dolğun göstərməyə imkan verir. Beləliklə, yalnız elmi əsaslandırılmış kredit siyasəti bankın müəyyən inkişaf mərhələsinə çatmaq üçün qarşısına qoyduğu məqsədlərə uyğunlaşır. Nəticədə, ancaq elmi əsaslandırılmış kredit siyasəti bank üçün optimal, daha səmərəli və üstünlük təşkil edən ideal kimi çıxış edir (Mərkəzi Bankda olduğu kimi kommərsiya banklarında da).

Kommersiya banklarının kredit siyasətinin xüsusi prinsipləridədiyimiz zaman gəlirlilik, mənfəətlilik (hər bir kommersiya bankının fəaliyyətinin əsas məqsədi maksimum mümkün mənfəət əldə etməkdən ibarətdir), təhlükəsizlik, etibarlılıq (hər bir bank real bazar qiymətlərini nəzərə alaraq gəlir əldə etməyə çalışır, bu onun fəaliyyətinin inkişafına təkan verir) nəzərdə tutulur.

Bankın kredit siyasəti kreditləşmə əməliyyatlarını yerinə yetirərkən, onları idarə edərkən bank işçilərinin əldə rəhbər tutduqları standartları, parametrləri, prosedurları müəyyənləşdirir.

Kommersiya banklarının kreditləşmə prosesi bankın keyfiyyətli və yüksək gəlirli kredit portfelinin təşkilində bank üçün ciddi bir işdir. Dəqiq təşkil edilmiş kreditləşmə prosesi kredit riskini minimuma endirməyə imkan verir. Bank fəaliyyətində bütün risklər bir-birilə sıx surətdə əlaqədardır. Beynəlxalq təcrübəyə görə, kreditləşmənin həyata keçirilməsi üçün sxem 16-dəki mərhələlərdən keçilməlidir.

Birinci mərhələdə borcalanın ssuda almaq üçün verdiyi ərizəsinə baxılması ilə başlayır. Ərizədə aşağıdakı məlumatlar öz əksini tapır: borcalan haqqında məlumat, kreditin məqsədi, məbləği, müddəti, təminatı, ödənilməsi qaydası, faizlərin ödənilməsi qaydası.

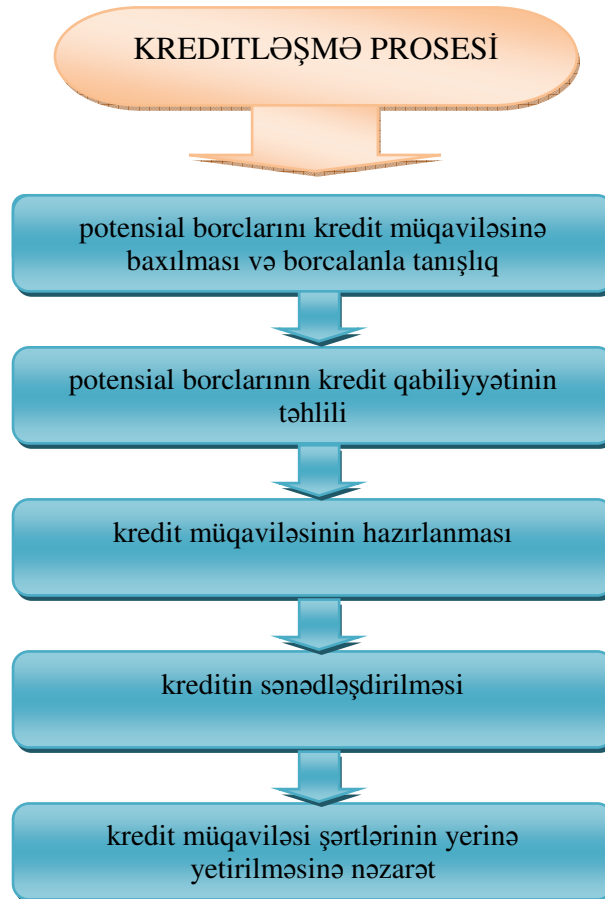
İkinci mərhələni həyat keçirmək üçün bankın kredit işçisi borcalanın kredit qabiliyyətini yoxlamaq və onun vəziyyətini qiymətləndirmək üçün aşağıdakıları aydınlaşdırır: borcalanın nizamnamə fondunun formalaşmasını, keçmişdə onun bankla münasibətlərini, istehsal olunacaq məhsulun satılması üçün müqavilələrin mövcudluğunu, borcalanın debitor və kreditor borclarını və s.

Növbəti mərhələdə borcalanın aldığı ssudanı və ona hesablanmış faizlərini müəyyən edilmiş vaxtda qaytara bilməsi qabiliyyəti, yəni kredit qabiliyyəti müəyyən edilir. Bu mərhələdə borcalanın həm kredit qabiliyyəti, həm də ödəmə qabiliyyəti nəzərdən keçirilir.

Beşinci mərhələ kreditin sənədləşdirilməsidir. Bankın kredit işçisinin hazırladığı kredit müqaviləsinə tərəflərin iştirakı ilə baxılır və o ümumi razılığı

əsasında imzalanır. Bu 5 mərhələdən sonra müqavilənin tələblərinə əsasən, kreditin verilməsi və qaytarılması şərtlərinə uyğun olaraq kredit şöbəsi əməliyyat şöbəsinə kreditin verilməsi haqqında sərəncam verir.

Sxem 2. Kreditləşmə prosesi [28]

Son mərhələ kredit müqaviləsinin şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarətdir. Kreditor verdiyi kreditin istifadəsinə nəzarət edir. Müqavilə şərtlərinə əsasən o, öz öhdəliklərinin ödənilməsi üzrə borcalanın fəaliyyətini müşahidə edir, nəzərdə tutulmuş ödəmə vaxtları çatdıqda isə öz tələblərini irəli sürür.

Mərkəzi Bankdan əldə olunan məlumatlara əsasən , Azərbaycan kommersiya banklarının son iki ildə daha çox hansı sahələrə kredit ayırmağa maraqlı olduğunu təhlil edək.

Belə ki, Azərbaycanda kommersiya banklarının kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturuna nəzər saldıqda görürük ki, ən çox kredit dəstəyi ev təsərrüfatı (6358,9

mln manat), inşaat və tikinti sektoru (1997,3mln manat) və sənaye və istehsal (1841,3 mln manat) sahələrinə olur.

Cədvəl 4.

Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu.

	01.01.2013		01.01.2014		artım	
	Mln.manat	Payı,%-lə	Mln.manat	Payı-%lə	Mln.manat	Payı %-lə
Ticarət və xidmət sektoru	2546,4	20,4	2211,4	14,2	-335	-6,2
Energetika,kimya və təbii ehtiyatlar sektoru	377,0	3,0	285,5	1,8	-91,5	-1,2
K/t və emal	549,4	4,4	733,1	4,7	183,7	0,3
Inşaat və əmlak	1291,1	10,3	1997,3	12,9	706,2	2,6
Sənaye və istehsal sektoru	1428,2	11,4	1841,3	11,9	413,1	0,5
Nəqliyyat və rabitə	391,3	3,1	514,7	3,3	123,4	0,2
Ev təsərrüfatı	4452,0	35,7	6358,9	40,9	1906,9	5,2

Mənbə : www.cbar.az (AR Mərkəzi Bankın rəsmi veb saytı).

Kreditdən yararlanmağın vacib şərtlərindən biri onun faiz dərəcələrinin aşağı həddəolmasıdır. Məhz faiz dərəcələrinin istehlakçı üçün optimal səviyyədə olması kreditəçatanlılığı artıran əsas amildir. Azərbaycanda kredit bazarının təhlili göstərir ki, bankkreditlərinin faiz dərəcələri kifayət qədər yüksəkdir. Aparılmış sorğular, ictimai müzakirələr,beynəlxalq maliyyə institutlarının (Moody`s, Fitch) hesabatları bu fikri təsdiq edir. Ölkənin əsas bankı olan Mərkəzi Bankın rəsmiləri də kredit faizlərinin yüksək olduğunu təsdiq edirlər. Rəsmi məlumatlara görə, hazırda Azərbaycanda bank kreditlərinin orta faiz dərəcəsi 17% təşkil edir. Biznes kreditləri 14-15%, istehlakkreditləri isə 17% civarındadır. Xarici ölkələrin kredit bazarının

təhlili ölkədəki faiz dərəcələrinin yüksək olduğusübut edir. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələrində istehlak krediti orta hesabla 7-8%-ə verilir. Almaniya, Lüksemburq, Finlandiya, Belçika və Fransada dərəcələr müddətində asılı olaraq 2-7% təşkil edir. ABŞ-da bu göstərici 5%-dən çox deyil.

Azərbaycanın kredit bazarında faiz dərəcələrinin yüksək olmasına təsir göstərən əsas səbəblər kreditin geri qayıtması ilə bağlı risklərin yüksəkməsi və cəlb edilmiş vəsaitlərin bahalıqı ilə bağlıdır. Müştərilərə verilmiş kreditlərin geri qaytarılması ilə bağlı halların mövcudluğu və bu halların getdikcə artması, girov mexanizminin qeyri-təkmil olması, məhkəmə sistemindəki problemlər və qeyri-rəsmi ödənişlər bankları daha dayanıqlı kredit siyasəti aparmağa məcbur edir. Digər tərəfdən bankların kredit portfelinin əsas hissəsini təşkil edən depozitlərin yüksək faiz dərəcəsi ilə əhalidən cəlb edilməsi kreditlər üzrə faiz dərəcələrinə və dolayısı ilə bankın fəaliyyətinə təsir edir. Statistik məlumatlar göstərir ki, faiz dərəcələrinin yüksək olmasına rəğmən bankların qazancı bir o qədər də yüksək deyil. Bunların hər birisi isə təkmilləşdirilmiş kredit siyasətinin labüdlüyünün göstəricisidir.

Azərbaycanda kommərsiya banklarında kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədə uyğun hesab etmək olar.

- Kredit sistemində dövlət nəzarəti sistemini yaradılmalı və ona təsir mexanizmi gücləndirilməlidir;
- Kredit bazarlarının formalaşması və fəaliyyətini genişləndirmək;
- Uçot siyasətinin kredit bazarına təsirinin artırılması üçün kommərsiya banklarının kredit resurslarının formalaşmasında MB - nin mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının rolu artırılmalı, həm də bu resursları əldə etmək üçün bütün kommərsiya banklarına bərabər şərtlər və rəqabətli əsaslar təmin edilməlidir;
- Kredit xidmətləri bazarında rəqabət mühitinin inkişafı həm də qeyri - bank kredit təşkilatlarının (kredit ittifaqları, bank olmayan kredit təşkilatları və

s.)sayının artmasını zəruri edir. Bunun üçün onların qeydiyyatı, formalaşması vəfəaliyyəti şərtləri sadələşdirilməlidir;

- Kreditin rəsmiləşdirilməsi və ona xidmət üzrə bank xərclərinin və risklərinin aşağı salınması istiqamətində kompleks tədbirlərə ehtiyac var: **1)** borcalanların kredit reyestrində ölkədəfəaliyyət göstərən bütün hüquqi şəxslər və fiziki şəxs - sahibkarlar, habelə vətəndaşlar barədə dolğun məlumat yerləşdirilməlidir; **2)** ölkədə daşınmaz əmlakın dövlət qeydiyyatı və mülkiyyət hüquqlarının rəsmiləşdirilməsi işləradələşdirilməli, habelə daşınar və daşınmaz əmlakın vahid dövlət reyestrininyaradılması işləri sürətləndirilməlidir; **3)** ölkədə mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına təminat sistemi gücləndirilməlidir; **4)** biznesə qanunsuz müdaxilələrin qarşısı alınmalıdır və s.

- Günü gündən artan problemlı kreditlərin qarşısını səmərəli şəkildə almaq məqsədilə problemlı kreditlərlə iş ilə bağlı xüsusi qanunvericilik aktı qəbul olunmalıdır;

- Kreditləşmə prosesində borcalanların hüquqlarını müdafiə edən və qoruyan xüsusi qanunvericilik aktı müəyyənləşdirilməlidir.

NƏTİCƏ

Biznes fəaliyyətinin səmərəliliyi və onun davamlı inkişafı tərəfdaşlararasında qurulan əlaqələrin, xüsusilə maliyyə münasibətləri sferasında əməkdaşlığın səviyyəsindən daha çox asılıdır. Biznesin xüsusi növü olan maliyyə biznesinin əsas fəaliyyət sahəsi müasir dövrdə aktualıq qazanılmış maliyyə institutlarından hesab olunan banklardır. Banklar tədavül sferasında fəaliyyət göstərir, mühüm vəzifələr yerinə yetirir və o xalq təsərrüfatının sahələrinin, bütövlükdə isə təkrar istehsal prosesin inkişafında əvəzedilməz rol oynayır. Bu mənada bankların rolunun bütövlükdə iqtisadiyyata təsirini təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmək mümkün deyil, çünki, banklar öz məhsulunu təqdim etməklə iqtisadiyyatın sahələrinə kömək edərək onları inkişaf etdirir.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı getdikcə, sabitlik təmin olunması ilə əlaqədar, bank sistemində də köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, ölkəmiz yeni müstəqilliyə nail olduğu dövr ilə müqayisədə müasir dövrdə aktiv əməliyyatların çox vacib bir yeri tutan kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsində həm liberallaşma, həm də kütləvilik nəzərə çarpmaqdadır. Liberallaşma olara hiss olunur ki, kommersiya bankları zaman keçdikcə, həm faiz dərəcələrini aşağı salır, həm də kreditin təminatlılığı sahəsində girovun faiz nisbətini orta hesabla minimumlaşdırırlar. Bu da bank sektorundakı rəqabətlə əlaqədar olaraq, bankların müştəriləri cəlb etmək istəyi ilə bağlıdır, həm də artıq yerli müəsisələrin beynəlxalq səviyyədə işlərin görülməsilə əlaqədardır.

Son dövrlərdə bankın vəəsitlərinin formalaşması və yerləşdirilməsi sahəsində də bir sıra nəliyyətlər əldə edilmişdir. Bu ilk öncə əhali arasında banklara qarşı itirilmiş etibarın qaytarılması, beynəlxalq təşkilatların Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, respublika banklarının kreditə olan tələbatını ödəmək məqsədilə kredit xətləri ayırması ilə əlaqədardır. Yəni artıq əhalinin kommersiya banklarında yerləşdirdikləri artımı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır və həmçinin beynəlxalq təşkilatların aşağı faizlə yerli kommersiya banklarına ayırdıqları kredit xətləri geniş vüsət almışdır. Kredit əməliyyatları ilə bərabər digər aktiv

əməliyyatlarda da inkişaf nəzərə çarpır. Bu inkişafı istər hesablaşmalar(xüsusilə də beynəlxalq hesablaşmalar), istərsə də investisiya sahəsində özünü biruzə verir.

Müasir iqtisadiyyatda kommersion banklarının əməliyyatlarının inkişafı sahəsində aparılan təhlillərin nəticəsi olaraq, mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsini təklif edirəm:

1. Kommersion bankları çox vaxt kiçik biznesə maraq göstərmir, prespektivdə daha böyük müştəri ilə işləməyə üstünlük verirlər. Lakin Azərbaycanda iri sərbəst kapitala malik olan bankların sayının azlığı və ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün kiçik sahibkarlığın inkişafının zəruri olduğunu nəzərə alaraq, kommission bankları kiçik və orta biznesə maraq göstərməlidirlər.

2. Kommersion banklarının həyata keçirdiyi əməliyyatların çeşidi artırılmalıdır. Məsələn, Azərbaycan respublikasında bank müştəriləri trust, franşayzing, faktoring əməliyyatları zəifdir. Və ya bu əməliyyatların həyata keçirilməsi proseduru mürəkkəb olması və yetəri qədər reklam olunmaması ilə əlaqədar müştərilər bu əməliyyatlara maraq göstərmirlər.

3. Bankın infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində banklarda korporativ idarəetmənin, daxili nəzarət və audit təkmilləşdirilməlidir.

4. İnzibati amirlik üsullarından fərqli olaraq, bazar iqtisadiyyatında banklar aktiv əməliyyatlarının elə optimal üsulları seçilməlidirlər ki, bu əməliyyatlar nəticəsində banklar səmərə əldə edə bilsin. Yəni hər bir bank səfərbər etdiyi pul resurslarından işgüzar surətdə istifadə edərək həm öz gəlirini artırmalı, həm də bütün fəaliyyət sferalarının işinə hərtərəfli maliyyə köməkliyi etməlidir. Xüsusilə, bankların fəaliyyətinin daha da artırılması yolu ilə kredit resursları bazasının formalaşmasına şərait yaradılmalıdır.

5. Kredit bazarında faizlərin yüksək olması bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün böyük problemlər yaratdığından onlar kreditə çox risk etmirlər. Bunun da nəticəsində həm bankların gəlirlərinin strukturunda kreditin xüsusi çəkisi çox olduğundan bankların gəlirləri artım səviyyəvi zəifləyir, həm də müəssisələr çatışmayan vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün krediti kimi mənbədən

məhrum olurlar. Buna görə də kreditə görə faizlərin aşağı salınması məqsədə uyğundur. Buna depozitlərə görə verilən faizlərin aşağı salınması hesabına nail olunması vəsaitlərin cəlb olunması prosesini zəiflətdiyi üçün, bu üsulun səmərəsiz olduğunu hesab edirəm. Buna görə də ilk növbədə Mərkəzi bankın Kommersiya banklarına verdikləri kreditlərə görə uçot dərəcələri və banklararası kredit bazarında faizlər azaldılmalıdır.

6. Kreditləşmə prosesi zamanı kreditin təminatlılığı kimi müəssisələrdən tələb olunan girov yox, müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti əsas göstərici kimi araşdırılmalıdır. Çünki, bəzən girov məbləğinin çox yüksək olması müştəriləri kredit götürməkdən uzaqlaşdırır. Kreditin təminatlılığının digər mənbəyi kimi, kommersiya banklarının verdikləri kreditləri sahəsində yaranan risklərin Mərkəzi Bank tərəfindən sığortalanması da ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. AR Mərkəzi Bankı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2005.
2. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 2005.
3. Azərbaycan Respublikasının bank sistemində maliyyə hesabatlarının tərtib və təqdim olunması Qaydaları Bakı 2003.
4. Banklarda daxili nəzarət və daxili auditin təşkili barədə Qaydalar. Bakı 1999.
5. Banklarda korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi qaydaları. Bakı 2011.
6. Banklarda korporativ idarəetmə standartları. Bakı 2013.
7. Daxili Audit Standartı.
8. AR Mərkəzi Bank statistik bülleten 2014.
9. Xalq Bank illik hesabat 2014.
10. Xalq Bank mənfəət və zərər hesabatı 2012.
11. Xalq Bank mənfəət və zərər hesabatı 2013.
12. Xalq Bank mənfəət və zərər hesabatı 2014.
13. “Kommersiya bankları bank xidmətlərinin göstərilməsinin baza əsası kimi”.
Kərimov A.E. Azərbaycanın vergi jurnalı. Bakı 2011.
14. Professor Abbasov A.B. elmi redaktəsi ilə “Biznesin təşkili və idarə edilməsi”.
Dərslik. Bakı 2011 səh., 464.
15. Əliyev M.Ə., Həmidov H.İ. , Hüseynli A.T. “Korporativ idarəetmə”. Dərslik.
Bakı 2011 səh., 486.
16. Atakişiyev M.C. “Maliyyə menecmenti “. Dərslik. Bakı 2010. səh., 196.
17. Əsgərova R.V. “Pul, kredit və banklar”. Bakı 2007 səh., 391.
18. Bəşirov R.A. “ Bank işi”. Bakı 2007 səh., 117.
19. Sadıqov E.M. “Bank əməliyyatları “. Bakı 2010. səh., 211.
20. Məmmədov Z.F. “Bank fəaliyyətinin əsasları”. Bakı 2013 səh., 269.
21. İsmayılov C.A. “ Bank auditinin əsasları” mühazirələr toplusu.
22. Əliyev M.F. “Bankların inkişaf istiqamətləri “. Monoqrafiya. Bakı
2011. səh., 120.
23. www.cbar.az (Mərkəzi Bankın rəsmi veb saytı)

24. www.xalqbank.az (Xalq Bankın rəsmi veb saytı)
25. data.worldbank.org (Dünya Bankının rəsmi veb saytı)
26. www.vergijurnali.az
27. www.audit.gov.az
28. www.marja.az
29. www.banco.az
30. www.banker.az
31. www.bankir.ru
32. www.deplomnik.ru
33. www.studentbank.ru